

EGY KOLOZSVÁRI CSOPORTKULTÚRA NYOMÁBAN – SZEMPONTOK ÉS MEGKÖZELÍTÉSMÓD

Az etnográfus mint inkvizítor

Nemcsak az antropológusoknak adatik meg az inkvizítori szerep, hanem az etnográfusi kutakodás velejárája is lehet, sőt kellene lennie ahhoz, hogy a tudomány szempontjából hitelesnek vagy helytállónak nevezhető eredmény szülessen.⁴ Sajnálatos módon ebből a feltételezett szerepből szinte semmi nem látszik meg a végső termék, a tanulmány vagy kötet publikálásakor, vagyis nem igazán ismerjük meg a munka menetét, a források feltárásának lépéseit, sem az értelmezés kibontakozásának fázisait.⁵ Csak a végeredmény lát napvilágot, amely az íróasztalnál születik, és amelynek struktúráját vagy a kronológiai sorrend vagy valamilyen kanonizált logikai sor határozza meg. Magát a feltáró munkát nem mutatja meg, és ha ebből a szemszögből tekintjük, akkor az illető tudományos eredmény vagy hozadék legitimitása nem teljes. Az antropológia vagy a mikrotörténet előtünk jár ebben a tekintetben is, különösen a történeti vonalon születtek olyan munkák, amelyek a kutatás menete irányában szövegeződtek meg, mintegy detektívregényként tárva eléink a kutatott probléma kibontakozását, amitől még tudományos hozadékuk nem sérült meg, viszont sokkal élvezetesebbekké, olvasmányosabbakká váltak.⁶

Nem állítom, hogy tudom, hogyan kell átláthatóvá tenni egy tudományos kutatás menetét, de a megközelítésmódok bemutatásával, egymáshoz való viszonyával valamenynyire felsejlik az, ahogyan a jelen munka formát kapott. A források esetében is törekedtem arra, hogy valamilyen mértékben bemutassam használatuknak történetét, egymást meghatározó voltukat anélkül, hogy narratívám a felfedezések romantikus ujjongásának hangvételébe csapjon át.

A kiválasztott szempontok nem állnak annyira távol egymástól, mint ahogy ez első látásra tűnik. Egymásból következtek, tanulmányaim és szakirodalmi ismereteim bővülése folytán úgymond vonzották egymást, hogy végül megvilágítsák a kutatott jelenség kezdetben problémás és túlon túl homályos arcultait. Kolozsvári szakmai képzésem egyik legnagyobb eredményének azt tartom, hogy egy olyan gondolkodásmódot alakított

---

⁴ Itt az inkvizítori szerepen szigorúan a forrásokkal szembeni kutatói magatartást értem, semmilyen más emberközi vagy egyéb helyzetben megnyilvánuló erőszakos, mások akarata ellenére elkövetett praktikákra nem utalok, még a ma már anekdotikus, Jankó János-féle revolvert szükségeltető „cselekkkel” sem értek egyet (lásd Hála 2003: 208–209).

⁵ Köszönöm Keszeg Vilmosnak, hogy felvetette ezt a gondolatot.

⁶ Ennek egyik legismertebb, ma már klasszikusszámba menő példája Judith C. Brown kötete egy itáliai leszbikus apáca életéről (Brown 2001).

ki bennem, amely nem igazán zavartatja magát a tudományos határoktól, értem ez alatt a tudományágak, -területek vagy iskolák, elméletek határait. Inkább a kutatott problémára koncentrálok, azt járja körül, keresve a megfelelő módszereket a megértésére, majd leírására és értelmezésére. Hasznosítja a rokon vagy akár távolabbi tudományok eszköztárát anélkül, hogy szakmai identitása válságba kerülne. Nem keres sem iskolákat, sem életműveket vezérfonalként, hanem alkalmazza azok eszközeit és eredményeit úgy, ahogyan a kutatás tárgya megkívánja, és ahogyan a kutató tudása, valamint képességei megengedik.

Jelen esetben adott volt egy olyan helyi jelenség, ami tudományos problémává vált. Kezdetben csak a kolozsvári magyar közbeszédben (ritkábban a magyar nyelvű médiában) jelen lévő megnevezések voltak, amelyeknek családi előképek és beszélgetések adtak értelmet. A minimális helytörténeti, és nem néprajzi, antropológiai vagy szociológiai, irodalom nem sokban segítette munkámat, ezért az élettörténetek, általában véve a biografikus szövegek gyűjtése volt az első fontos lépés. Beszélgetőtársaim idősebb munkások voltak, akiknek szövegében kérdés nélkül előtűntek az identifikációs stratégiák, az identitás sokféle megnyilvánulási területe, amelyek között a munkásklubok is fontos szerepet kaptak. A keresett, rekonstruálandó etnográfiai leírás mellett, sok esetben éppen helyett, az identitás kérdéskörével kerültem szembe. A szövegekben a munkásklub szórakozási helyként és alkalomként volt jelen, de ugyanakkor csoportkohéziós faktorként, identifikációs lehetőségként is. A csoport- és személyes identitás sok olyan vonását termelte ki, amely a mai fiatal generációk esetében is nyilvánvaló. Csoportosulási lehetőségek és hozzárendelt interpretációk alapján, valamint az egykori fiatalok, mai beszélgetőtársaim családi és szakmai hátterének figyelembe vételével vált nyilvánvalóvá, hogy csoportkultúrák reprezentációival van dolgom, melyek megragadásában a szubkultúrák elmélete segít ki. Szubkultúrákról leginkább ifjúsági kultúrák kapcsán szokás beszélni, és lehetetlen úgy szóba hozni, hogy a szubkulturális identitást megkerüljük. Az ifjúsági szubkultúrák és munkásság kapcsolata a szubkultúrák kutatásának legelső fázisától kezdve nyilvánvaló, főképpen az angolszász kutatások mutatták ki, hogy Nyugat-Európában a zenei és egyéb szubkultúrák a munkásosztály fiataljainak körében alakultak ki, akik mintegy eltávolodtak szüleik kultúrájától, lázadni akartak ellene, és öltözet, hajviselet, zene- és táncfogyasztásukkal jelezték sajátos helyzetüket, másságukat.

Mind az ipari munkásság, mind a szubkulturális jelenségek igazából a városhoz kötődnek, amely helyet ad a munkásság létfeltételeinek, mindennemű aktivitásának és a szubkulturális lázongásoknak vagy egyszerű megnyilvánulásoknak egyaránt. A városi kutatások esetében az etnográfának különösen szükséges más tudományokhoz fordulnia, de saját emberközeli munkamódszerei által ezt a segítséget meg is tudja hálálni, olyan anyagnak az előállításával, amire másnak nagyon nincs lehetősége. Végül pedig a szövegek, a reprezentációk többszemponútú felhasználása révén a narratológia segítségével is szükséges, melynek az élettörténetek, interjúk, az identitás terén, a szépirodalmi szövegek, de a sajtóanyag esetében is fontos szerepe van.

Egy kérdéskör megannyi vetülete megannyi szempontot, tudományterületet és forrást tett szükségessé, de ez a tény végül természetesnek tűnik, mivel egyetlen társadalmi jelen-

ség sem nyilvánul meg csupán egy adott „irányba”, hanem a viszonyok, hatások, tartalmak számtalan verzióját élteti. Az etnográfiai leírás pedig nem elégséges, mert nem ragadja meg eléggé a jelenség dinamikáját, és maga a leírás pedig csupán az első lépés a megértéshez.

Az ipari munkásság etnográfija

Az etnográfiai szempont hasznosítása nem korlátozható konkrétan a néprajzra, hanem több más rokon tudomány eredményeinek a bevonását is jelenti. Egy néprajzi kutatás amúgy sem szokott megelégedni a jelenségek merev leírásával, hanem történetiségében értelmezi tárgyát, beillesztve azt – jó esetben – egy többé-kevésbé tágabb kontextusba. A történeti aspektusok felvázolására a történettudományhoz, társadalomtörténethez, helytörténethez fordul segítségért, hivatalos statisztikák, nyelvészeti adatok, történeti dokumentumok által biztosítja mondanivalójának tudományos helyénvalóságát. Ezen felül a szociológia, antropológia vagy más társadalomtudomány eszköztárát is beveti az értelmezés során.

Az ipari munkásság kutatásában sincs ez másként, sőt, talán ez az a terület, ahol a néprajz a legkevesebbet tudja nyújtani a többi említett tudományághoz viszonyítva. Európa-szerte az ipari munkásság kutatásával először is a történészek foglalkoztak, a diszciplína klasszikus értelmezése szerint egy társadalmi osztály kialakulásának, fejlődésének, mozgalmainak és szerveződéseinek történeti leírását adva. Kétségen kívül fontos dokumentumfeltáró munka állt a háttérben, de a legtöbb mű semmilyen „szociológiai” jelleget nem mutatott, hanem történelmi művek voltak, amelyek magából a „történelemből” szakították ki az éppen bemutatott szegmenseket, főként a mozgalmakra és bérharcokra koncentráltak (Johnson 2007: 41). A változás a 20. század második felére tehető, amikor már a munkásság kultúrája, szociális élete is felkeltette a szakemberek figyelmét, vagyis a társadalomtörténeti felfogás is teret nyert. E tekintetben (is) mérföldkőnek számít Edward Palmer Thompson monumentális munkája az angol munkásosztály születéséről (Thompson 2007). A munkásság mint társadalmi osztály azonban végigkíséri a kutatások történetét, a marxista felfogás jegyében nemcsak a szakemberek hangsúlyozták osztályjellegét, öntudatát, hanem a szocializmus politikai bikkfanyelvében, médiájában és hatalmas méreteket öltő propagandagépezetének szövegtermésében is állandó konstrukció marad.

Az angolszász kutatás következetesen az élen járt a munkásság vizsgálatában, mivel maga az ipari munkásság először Angliában vált társadalmi valósággá az ipari forradalom eredményeként. A francia, német és skandináv kutatás később indult meg, de az angolhoz csatlakozva olyan gazdag bázist hozott létre, amelyre a magyar kutatás „nyugati” szakirodalomként tekint, és amelyhez való felzárkózásban nem volt sikeres, kivételt csupán a munkásdal témaköre képez (lásd Paládi-Kovács 2007: 10). Az angol munkásság helyzete

és vizsgálata példaértékű volt az európai tudományosság számára, mintegy kanonizálódva ihlette a későbbi kutatásokat. Maga Engels is – való igaz, hogy több esztendőös angliai tartózkodás után – az angol munkásság helyzetéről írta meg könyvét 1845-ben, három évvel a *Kommunista kiáltvány* megjelenése előtt. Irodalomjegyzéke, valamint az általa hivatkozott sajtótermékek száma nyilvánvalóvá teszi, hogy már a 19. század első felében számos tudományos munka foglalkozott a munkásság történetével és helyzetével, jegyzőkönyvek és felmérések mutatták ki azt, hogy az iparosodás és az urbanizáció milyen szociális problémákat hozott magával, és a munkásságnak a szerveződési fokát a század legelejére visszanyúló munkássajtó létezése is jelezte (Engels 1954).

Összegző munkák tükrében a munkáskutatások három vonalát különíthetjük el: a legkorábbi korszakban a munkásság gazdasági szempontú megmozdulásait emelték ki, vagyis a korai sztrájkok és szakszervezeti szervezkedések kérdését, utána politikai harcok és szerveződésük történetét (a szociáldemokrata vonal, munkáspártok, a kommunista vonal), végül pedig sor került a munkásság életmódjának, kultúrájának a vizsgálatára is (McDougall 1975). Másképpen fogalmazva, a terminológia vitatható sűrítésével és egy szociologikusabb jellegű nézetváltással azt mondhatni, hogy az ipari munkásságot három szempontból tették vizsgálat tárgyává: kultúra (*culture*), öntudat (*consciousness*) és ideológia (*ideology*) alapján (Clarke–Cricher–Johnson 2007). Nyilván a korábbi munkák is foglalkoztak az ipari munkásság életének kulturális vonzataival, de leginkább a gazdasági élet szempontjai, általában a gazdaságban és a történelemben betöltött szerepük került előtérbe (Crapsey 1914, Hammond J. L.–Hammond, B. B. 1917, Hammond J. L.–Hammond, B. B. 1919, Hammond J. L.–Hammond, B. B. 1920), valamint különös érdeklődés övezte a szerveződésüket, azaz a szakszervezeti mozgalmat (Webb, S.–Webb, B. 1911, Pelling 1963). Később a saját közösségeik jellege, más közösségekkel szembeni viszonyuk, a társadalom egészére gyakorolt pozitív vagy negatív hatásuk is érdekessé vált. Vizsgálták saját kultúrájukat, kulturális gyakorlataikat, de a munkás leginkább tömegként, a városi lét mindennapi szürke hozzátartozójaként, lázadó, sokszor veszélyes elemként volt jelen, mintsem egyénként, egyéniségként, és ez már a szociológusok, antropológusok és néprajzosok kutatási területe is volt (Willmott–Young 1960, Willmott–Young 1963, Rudé 1964, Cole–Postgate 1965, Hobsbawm 1964, Hobsbawm 1974, Chapman 1971, Chevalier 1973, Heilfurth 1981, Skarin–Frykman–Tegner 1989). Mindennek ellenére, különösen a munkáskultúra kutatásában a munkásközösségek a kultúra fogyasztóiként voltak jelen, mintsem a kultúra kitermelőiként, passzív tömegeknek nézték őket, és azt vizsgálták, hogy a társadalmi változások milyen hatással vannak a munkásságra, hogyan befolyásolják életüket, kulturális fogyasztásukat (vö. Cricher 2007). Az érintett kutatási területek nagy hasonlóságot mutatnak a korai szubkultúra-kutatásokkal, mivel a szakszervezeti mozgalom, a politikai aktivitás és a gazdaságtörténeti aspektusok mellett megjelenik a szabadidő eltöltésének sajátossága, a sport, az üdülés, a fiatalok szervezkedési irányai, a szexualitás, oktatás és kulturális gyakorlat viszonya, hatalom és kultúra viszonya, egy adott közösség belső strukturálódása, hierarchiája, öltözködés- és lakáskultúra és a sor tovább folytatható.

Az európai és a magyar munkáskutatás kapcsolatát Paládi-Kovács Attila vázolja fel *Ipari táj* című hiánypótló kötetének első írásában. Állítása szerint a munkásság magyar kutatása hiányosnak mondható, emellett a szakma ritkán vesz tudomást az európai eredményekről és tendenciákról. Különösen a német és az osztrák néprajzi kutatásokra koncentrálni bemutatásában, amely a fentebb említett, főként angliai eredményekkel konzenzuzst mutat: a kutatások elsősorban történetiek voltak, amelyek a munkáskultúra történeti kategóriaként fogták fel, egy rétegekultúraként, amelyik a második világháború előtt volt viszonylag egységes, utána egyre heterogénebb lett a tömegkultúra hatása alatt. Az utóbbi két-három évtizedben viszont egyfajta váltás történt, amelyet Dieter Kramer, a téma egyik fontos teoretikusának munkásságán is végig lehet követni: az 1970-es években még az osztályspecifikum vizsgálatát hirdette, az 1990-es években viszont belátta, hogy az ipari munkásság kérdése az életmódkutatás szemszögéből lehet érdekes. Ennek megfelelően a történeti és néprajzi vizsgálatok is a mindennapi élet, az egyesületek és szabadidős szokások (különösen május 1.) kérdéseit karolták fel. Nemzetközi konferenciák is szervezésre kerültek, a történeti vonal és az életmód mellett a folklór maradt az egyik fő kutatási terület (Paládi-Kovács 2007: 10–13).

Magyar viszonylatban igazából két nevet lehet felmutatni a munkásság néprajzi kutatásában, a már említett Paládi-Kovács Attilát és Nagy Dezsőt. Paládi-Kovács Attila az 1980-as években kezdett publikálni ebben a témában, a gömöri bányászlet etnografikus bemutatásától, a bányászok, vasmunkások sajátos kommunikációs rendszerén, a kisiparosok és céhesek életmódvizsgálatán keresztül jutott el a teljes ipari munkásság vizsgálatáig. Alap kutatásait két fontos szintézisben foglalta össze, a *Magyar Néprajz* nyolcadik kötetében napvilágot látott ipari munkásságról szóló fejezetben, és a már cím szerint említett 2007-es kötetében (Paládi-Kovács 2000, Paládi-Kovács 2007). Nagy Dezső munkássága a munkásfolklór jegyében vált nyilvánossá. Egy első fázisban több segédanyagot, bibliográfiát publikált az ELTE Néprajzi Tanszékén alakult *Munkásfolklór Munkaközösség* tagjaként (Nagy D. 1962, Nagy D. 1977, Nagy D. 1979), amelyekből megtudjuk, hogy a kutatott műfaj alkotásai olyan forrásokból kereshetők ki, mint a különböző helyi bibliográfiák, könyvtári katalógusok, munkáslapok és munkásköltők verseskötetei. Későbbi írásai már szintetizáló igényt mutatnak, megteremtve egy kutatási terület hivatalosan is óhajtott legitimitását (Nagy D. 1987, Nagy D. 1988).

A két említett szerző munkái mellett konkrétan az ipari munkásságra koncentrálni néprajzi írások nem igazán születtek. Szociográfiai „felvételek” és történeti munkák inkább foglalkoztak a magyar munkásság helyzetével. Néprajzi munkákban találunk adatokat a munkásságról olyankor, amikor tematikus vagy területi monográfiák készítése közben más társadalmi rétegek jelenségeivel együtt kerülnek szóba. Ezt nevezi Paládi-Kovács „öszönös adatgyűjtésnek”: Réső Ensel Sándor szokásgyűjteménye (1866), Orbán Balázs monográfiája (1868–1873), Jankó János torockói munkája (1893) tartalmaz leírásokat bányászokkal, vasművesekkel, városi munkásokkal kapcsolatosan (Paládi-Kovács 2007: 7). A bányászok, vasművesek, kőfaragók, vasútnál dolgozók, kubikosok – különösen a 20. század előtt – az ipari munkásság előképét jelentették, a városi kézművesek mellett

az első képviselőik voltak, akik azonban még csak az átmenetet képezték, egy köztes réteget, amely a falusi és a városi, a paraszti és az iparmunkási életmód között helyezkedett el. A kőfaragók, kőtörők társadalmi származását, hátterét a falusi társadalom, a rurális életvilág jelentette, ahonnan rendszeresen kimozdulva vándoroltak arra, amerre a munkavállalás reménye vezette őket (Hála 1987, Hála 1995). Hasonló volt a helyzete a kubikosoknak is, akik akár több száz kilométert vándoroltak talicskájukkal az éppen aktuális munka érdekében. Szervezkedésük, társas életük ugyancsak a falusi társadalom jegyeit hordozta magán. Katona Imre szerint a kubikos – habár a kapitalizmus alakította ki e munkaformát, mivel ekkor vált lehetségessé az ármentesítés, csatornázás, útépítés, vasútépítés – „munkás és paraszt egy személyben” (Katona 1957: 29). A vasút alkalmazottai valamennyivel helyhez kötöttebb munkát végeztek, de ők is a társadalmi rétegek között helyezkedtek el, parasztként és vasúti munkásokként egyaránt megnyilvánultak, kultúrájuk átmenetet képezett a falusi és a városi létforma között, hol egyik, hol másik volt hangsúlyosabb annak függvényében, hogy falun maradtak, városra költöztek vagy ingázó életformát választottak (Bali–Máté 2008). Ha erdélyi példákat veszünk szemügyre, akkor a torockói vasművesség néprajzi kutatásánál ismételtelen egy összetett helyzettel találkozunk, mivel a torockóiak identitásának fontos eleme volt az, hogy vasművességgel foglalkoztak, szerszámaikon és pár állaton kívül más gazdaságuk nem volt, de cifra öltözetben jártak vasárnap a templomba, a helyi szokások jó részét megtartották. Torockó ugyan bányaváros lett, de a vasművességgel foglalkozók különböztek a nagyvárosi ipari munkásságtól, inkább a népi iparhoz lehetne sorolni őket, a szerző, Kós Károly is mintha ilyesfajta kontextusban mutatná be őket (Kós 1972). Az ipari munkássághoz is sorolhatnánk őket, mert bérből éltek, vasmunkát végeztek, de életmódjuk, mentalitásuk, társadalmi és kulturális környezetük a lokális rurális életvilág részévé tette őket.

Az 1948 előtti időszak inkább történeti-szociográfiai írásokat termelt ki a munkássággal kapcsolatban, amelyeknek összegyűjtése által három évtizeddel később egy reprezentatív kötet is publikálásra került Litván György szerkesztésében: *Magyar munkásszociográfiák 1888–1945*. Erről az időszakról sok mindent elárul maga a munkássajtó is, amely magyar és kolozsvári viszonylatban is eléggé gazdag volt, a politikai célok mellett szociális kérdésekkel is foglalkozott – de erről bővebben lesz szó egy következő fejezetben. A szociográfiai írások a munkásság bérezésének kérdését, lakáshelyzetét, élelmezési gondjait, egészségügyi helyzetét, művelődési szokásait, szervezkedését vizsgálták. A sport – a fizikai munka sokszor természetes velejárója – kezdetektől fogva fontos kérdés volt (Gró 1929). A magyarországi vizsgálatok közül Rézler Gyula neve emelkedik ki, az erdélyiek közül pedig a Braun Róberté, Jordáky Lajosé, Nagy Istváné és a Turnowsky Sándoré, a *Korunk* folyóirat vitathatatlan fórumként való szereplésével (Braun 1909, Turnowsky 1929, Jordáky 1938, Jordáky 1939, Nagy I. 1938, Rézler 1945, Rézler 1974a, Rézler 1974b).

A szocializmus időszakában mind Magyarországon, mind Romániában politikai beavatkozások kezdeményezték a munkásság tudományos kutatását. Ebben a korszakban a néprajzi munkáskutatásoknak két terület volt kijelölve: a „munkáshagyományok” és a

„munkásfolklór”. Intézményesítési lépések is történtek, Budapesten a már említett *Munkásfolklór Munkaközösség* alakult meg 1950-ben, az ELTE Folklore Tanszékén, tagjai Nagy Dezső mellett Dégh Linda, Dömötör Tekla és Katona Imre volt, vezetője pedig Ortutay Gyula. A néprajzi vizsgálat útmutatóját is megjelentették, amely ugyancsak a munkáshagyomány–munkásfolklór kettős témakörre oszlik. Az elsőbe tartoznak a munkásosztály kialakulásával, jellegével, sajátos életformájával kapcsolatos kérdések, valamint a munkásosztály tagjainak a bekapcsolódása a munkásmozgalomba, a szervezkedés vagy egyéni öntudatra ébredés által. A munkásfolklór már közismertebb fogalmi apparátussal írta körül kutatási tárgyát, a megszokott műfajok szerinti csoportosítást alkalmazva, buzdítva a dalok, mesék, elbeszélések, közmondások, szólások, munkásszínjátszás emlékeinek a felgyűjtésére (Dégh 1953). Jelentősebb publikálások csupán a munkásfolklór területén történtek, Nagy Dezső munkái mellett szakmai és amatőr összefogással gyűjtött anyag látott több kötetben nyomdafestéket (Szerémi 1955, Nemcsik 1975, Nemcsik 1977, Pálincás 1979). Tudományos eredményként *A parasztdaltól a munkásdalig* című kötet látott napvilágot, melyben folkloristák és muzikológusok közölték tanulmányaikat. Nagy hatással volt a munkásfolklór magyarországi kutatására a *Nagybudapesti Néprajzi Munkaközösség* megalakulása Dömötör Tekla vezetésével, melynek egyik kihirdetett feladata ugyanezen terület vizsgálata volt. Hasonló hatása volt az 1961-es prágai munkásdal-konferenciának, majd annak a ténynek, hogy megalakult a *Nemzetközi Munkásdal Bizottság*, mégpedig Budapest székhellyel. Az MTA is *Munkásdal Bizottságot* hozott létre (Paládi-Kovács 2007: 8). A néprajzi munkák mellett szociográfiai és művelődéstörténeti vizsgálatok foglalkoztak a munkásság lakásviszonyaival, egészségügyi helyzetével, a városban elfoglalt helyük térbeli és társadalmi vetületeivel, kulturális életével (Glatz 1980, Hanák 1980).

A romániai magyar néprajznak nem voltak ekkora eredményei az említett időszakban, még akkor sem, ha a munkásfolklór itt is hatalmi előírások által megkövetelt kutatási terület volt. Szerényebb lehetőségekkel számolva azonban mégis napvilágot látott a *Rajta rajta, proletárok! Munkásdalok az elnyomatás éveiből* című kötet, melyet a „kolozsvári Bolyai Tudományegyetem folklórmunkacsoportja” állított össze, Faragó József vezetésével. A történelemtudománynak ugyancsak prioritása volt a munkásság, különösen a munkásmozgalom története, de az ipari munkásság kultúrájáról és társadalmi helyzetéről ismét a szociográfiai célzatú rövidebb írások, a riportok adtak hírt. Természetesen ezek az írások már egyre inkább ideológiai nyomás alatt álltak, de többrendbéli információk szűrhetők ki kellő elővigyázatossággal. Ebben a korszakban is a *Korunk* folyóirat volt vezető szerepben a szociológiai jellegű cikkek publikálásában, de néhány riportkötet is publikálásra került (lásd Kenéz 1979, Kenéz 1982). A pár oldalas írások egyik része visszaemlékezés a munkásmozgalmi eseményekre, különösen az 1933-as sztrájkokra, a másik része pedig az 1948 előtti témákat tárgyalja újra, kiemelt figyelmet szentelve a gyári pillanatfelvételeknek, a termelés feltételeinek és eredményeinek, valamint a munkásság művelődési életének, a műveltségi színvonal emelésének (Fuchs 1958, Szócs 1958, Lázár 1958, Lázár 1960, Lázár 1963, Herédi 1960, Kassay 1966, Keresztes Z. 1966, Veress P. 1971).

A rendszerváltás utáni néprajzi kutatásokat mindenek előtt Paládi-Kovács Attila szintézisei fémjelzik. Rajta kívül inkább történészek, társadalomtörténészek, antropológusok foglalkoztak valamilyen mértékben a munkásság témakörével. Több kötet anyaga bizonyítja, hogy különböző tudományok és területek szakemberei érdeklődnek a téma iránt, de a publikált eredmény még mindig túl kevés ahhoz, hogy egy egységes képet kapjunk a folyamatban levő kutatásokról, netán az elkövetkező kutatási tendenciákról. A vidéki munkásság kutatása 1989 után is egy konkrét témát jelent, forrásfeltáró és elemző munkák készültek (vö. Pethő 2003: 195), e tekintetben reprezentatívnak pedig R. Nagy József friss kötete nevezhető, amely viszont kizárólag a kistelepuslési, kolonizált munkásságra vonatkozik (R. Nagy 2010). Továbbra is a kultúra – öntudat – ideológia hármasság kutatási iránya tartja magát, de egyre diverzifikáltabb résztémák tárgyalása mutatja, hogy van merre továbblépni a jövőben is. A különböző tudományok képviselőinek párbeszéde jelzi, hogy már nem beszélhetünk egységes munkásságról, sem egységes megközelítésmódról (Horváth–Pethő–Tóth 2003). Az egy településre vagy lakótelepre koncentráló munkák a kulturális és társadalmi megnyilvánulások összességére igyekeznek figyelni, belehelyezve a munkásságot a lokális viszonyháló sűrűjébe, és ugyanakkor azt is felmutatják, hogy egyazon helyiség vagy telep munkássága tovább strukturálódik, saját hierarchiát és értékrendszert alakítva ki magának (Bányai I. 1996, Gyáni 1992, Horváth 2004). Az egy adott korszaknak a bemutatására vállalkozó munkák pedig ismételten figyelmeztetnek, hogy nem lehet egy folyamatosan jelen levő, változatlan munkásosztályról beszélni, hanem sokkal inkább csoportokról, elitekről és ezeknek kapcsolatáról a mindenkori, de változó hatalommal – akár a mindennapok látszólag egyforma horizontján (Horváth 2008, Valuch 2009). Öröndetes dolog, hogy külön figyelem irányul a nők helyzetére (Örsi 2004, Tóth E. 2003, Tóth E. 2007), valamint módszertani kérdésekre is fény derül, megkérdőjelezve a történelemtudomány forráshasználatának monopóliumát az oral history etnográfiaibb alkalmazásának javára, még akkor is, ha ezt nem néprajzosok hasznosítják (Tóth E. 2005, R. Nagy 2010: 10–17). Az említett írásokkal kapcsolatosan az is rendkívül öröndetes, hogy tanúii lehetünk az antropológiai perspektíva hasznosításának, amely nem rögzült struktúrákkal és homogén tartalmakkal operál, hanem a kutatás arra törekszik, hogy „a folyamatosan létrejövőből próbálja megérteni az éppen adottat” és „az öntudat, az önmeghatározás, az önértékelés olykor manifeszt (intézményes formát is öltő) tényeit sem mellőzve építse fel a státusok hierarchiáit, és belőlük kiindulva konstruálja meg a csoportidentitások változatos alakzatait” (Gyáni 2003a: 11). És habár a munkásfolklor gyűjtésének és feldolgozásának nem akadtak újabb kezdeményezői, az agitatív „költészet” reprezentatív alkotásait összegyűjtő *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég!* című kötet érdekes színfoltot képez; utal a vezérkultusz és a kötelező toposzok regiszterhatárokat nem ismerő promoválására, az esztétika és filológia nélküli irodalomnak nevezett kulturális termelés funkcióira, és ennek a jelenségnek a tükrében – mint ahogy számtalan, szinte minden korabeli jelenségnek a tükrében is lehetséges volna – világitja meg a hivatalos diskurzus és a mindennapi valóság közötti diszkrepanciákat (Simon 2002).

Összegzésként: A minimális néprajzi szakirodalom az etnográfiai leírás (munkafolyamatok, eszközök, kommunikációs sajátosságok, életmód, szokások, folklórműfajok, hagyományok) és a történeti perspektíva (kialakulás-történet, gazdasági és politikai makrofolyamatokban való részvétel) hasznosításával, valamint a legkülönbözőbb források bevonásával mutat utat jelen kutatás számára, az európai szakirodalom és a magyar társadalomtörténeti kutatások pedig az antropológiai szemlélet fontosságát bizonyítják, jelezve, hogy nem lehetséges egy homogén, különböző korokon átívelő munkásságról beszélni, hanem identifikációs gesztusokon alapuló lokális csoportosulásokról, amelyeknek uniformizálását sokkal inkább befolyásolta a hivatalos ideológia, illetve a tudomány diskurzusa. Az etnográfiai leírást nem szándékozom egy teljes lokális munkáskultúrára alkalmazni, hanem csupán a munkásklubok esetére, és akkor sem a fizikai térben megragadható elemeknek adok prioritást, hanem a reprezentációknak, az identitások megnyilvánulási formáinak. A történetiség kérdésében is a lokális jelenségekre koncentrálok, vázlatosan érintve a tágabb történeti kontextusokat.

Városkutatás – a heterogén tapasztalat

Városban születtem, mindig is városlakó voltam, sőt mindig ugyanazon városban laktam, éppenséggel Kolozsvárt. Mégsem éreztem soha, hogy különösen jól ismerném a várost, vagy hogy meg kellene ismernem a maga teljességében, vagy legalább annyira, amennyire egy helybéli, egyetemet végzett embernek „illik”. Ez egyáltalán nem volt problémás a mindennapok végigélésében, és most sem érzem különösen problémásnak, de egyetemi tanulmányaim alatt volt egy nehézkes periódus, amikor szembesültem az „illik” problémájával. Szerencsémre, nem sokáig, de a levont következtetések sokat segítettek munkámban is. Elsősorban a kérdésfelvetésekben, de a társadalmi szerepek, az ezekhez kapcsolódó diskurzusok, valamint a mindennapok pragmatikai gyakorlatának értelmiségi sznobériáktól mentes megértésében is. Az első kérdések maradtak a legfontosabbak: Hogyan lehet megragadni a városi lét megannyi arcát? Hogyan lehet etnográfiai leírást és elemzést készíteni egy nagyvárosban? Mennyire látható át az urbánus dimenzió és mennyire megbízható, illetve használható a róla készült többé vagy kevésbé tudományos szöveg? Előre kell bocsátanom, hogy konkrét válaszokat ma sem tudok rávágni ezekre a kérdésekre, de talán annyira jutottam, hogy megtanuljak kérdezni, rákérdezni és sokkal többet kételkedni. Nem zavar már sem az „illik”, sem saját tudatlanságom, a mindennapjaimat meg különösen jól viselem a nagyvárosban. Az is segítségemre volt, hogy a tudományos kérdéseket, eredményeket állandóan össze tudtam vetni mindennapi tapasztalataimmal, tovább tudtam kérdezni, és tovább tudtam kételkedni. Nyilvánvalóvá vált, hogy nem lehet mit kezdeni az egészszel, hanem a részkérdés felől kell végigvinni a gondolatmenetet, és azt hasznosítani, ami eléggé nyitott és eléggé dinamikus ahhoz,

hogy segítségével meg lehessen ragadni a kutatott jelenséget. De végül mégiscsak el kell helyezni a részt egy valamivel tágabb kontextusban, tehát a részt csak össze kell kötni az egészszel. Nem a tudományos határokat kell szem előtt tartani, gyakran a tudomány és nem tudomány közötti határokat sem, és nem az számít, hogy a részre vagy az egészre vonatkozó gondolatokat, eredményeket használunk fel, hanem a felhasználás indokoltsága az elemzés szempontjából.

Ennek megfelelően több tudományág eredményeit is figyelembe vettem, már csak azért is, mert a néprajz nem sokban segíthetett e téren. A magyar várost a mezőváros jelentette, mely a néprajzi kánon számára megközelíthetőbb volt azáltal, hogy a rurális életvilággal sok hasonlóságot mutatott, avagy életvilága éppenséggel rurálisnak volt mondható, és „nemzeti specifikumok” hordozója lehetett (Erdei 1939, Erdei 1977, Kocsis 1995, Szilágyi M. 1995). Ismét a történelemtudomány tevődött fel első vonzatként, különösen azért, mert az első fázisban a kutató nagyon keresi az adatokat, az információkat, s még nem törődik túlságosan az értelmezés, az elmélet és módszertan szövevényeivel. A várostörténet pedig sokáig csak városbiográfiát jelentett, és a Kolozsvárra vonatkozó írások többsége mai napig ebbe a paradigmába tartozik.⁷ A városbiográfia tulajdonképpen az adott település történeti nyomait leltározza fel, általában az őskortól a megjelenés jelenéig. Különösen a 19. század második felében és a 20. század elején volt eléggé divatos, leginkább a szabad királyi városok és a mezővárosok esetében, és ez nem véletlen, mivel ebben a periódusban szükségesnek tűnt a közösségi (nemzeti és helyi, elsősorban polgári) identitás történeti megalapozása. Ebből a helytörténeti milióból fokozatosan kezdett közelíteni a nemzeti történelem felé, majd az 1960-as évektől már a professzionalizálódás tanúi lehettünk, amikor elkülönül a helytörténeti szintű és színvonalú, sokszor amatőr várostörténet-írás és az országos történetbe ágyazódó kutatások. Az 1970-es évektől ismét reneszánszát éli a biografikus városkutatás, habár elég gyakran nincs megfelelően képzett kutatógárda mögötte (Gyáni 2002a: 59–66). A professzionalizálódás a léptékváltást is jelentette, de azt is, hogy a várostörténet más funkciókat kezdett betölteni. A társadalomtudomány térnyerése által, a városnak a gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokba való beillesztése által a kutatások is egyre komplexebbek lettek. Az urbanizáció kulcsjelenségének a dominanciájával pedig ténylegesen a városnak a makrofolyamatokban való szerepére terelődik a hangsúly. A biografikus szemlélet továbbélésével két fő irányt lehet elkülöníteni: a városbiográfiát és az urbanizáció- vagy városhálózat-kutatást. Két külön szemléletmódról van szó, amelyhez az utóbbi két-három évtizedben egy harmadik csatlakozott: a városi mikrotörténet, amely újabb léptékcsökkenést jelent, de egyúttal megpróbálja összhangba hozni a nyugati és a magyar tudományosság eredményeit (Gyáni 2002b: 67–77).

Ha a város történeti kutatásával foglalkozó összefoglaló köteteket vagy tanulmányokat vetjük össze, akkor nyomon követhetjük a fent említett változásokat, mégpedig attól füg-

---

⁷ Nem tartom indokoltnak itt felsorolni a Kolozsvárról szóló történeti, helytörténeti irodalom munkáit, hanem a következő fejezetekben hivatkozom azokra, amelyek valójában kapcsolódnak a kutatás tárgyához.

getlenül, hogy a város egészének perspektíváját tartják szem előtt (Bácskai 1960, Bácskai 1980, Bácskai 1988, Bácskai 2002, Gyáni 1995, Gyáni 2002a, Gyáni 2002b, Mikó Zs. 1995, Varga 1995, Németh–Sasfi 1997, Pál–Fleisz 2001, Sonkoly 2001, Benevolo 2003), vagy – ritkábban – az egyén, esetleg egy család szemszögéből (Bánkiné 1996, Gyáni 2008) tekintenek a városra. Mind a magyarországi, mind az erdélyi kutatásokra igaz ez, habár erdélyi viszonylatban messze nem számolhatunk olyan mennyiségű publikációval, mint Magyarországon, és csupán a legutóbbi évek tudományközi összefogásának köszönhetően van javulóban a helyzet – hívja fel a figyelmet kutatástörténeti összefoglalójában Pál Judit (Pál 2001). A kezdeti, csupán történeti perspektíva egy fejlődési menetet állít fel a kronológia tengelyén, amelyen az ősi városok előzményként való tárgyalása után, valamint annak az elismerése mellett, hogy az európai városok együtt születtek magával a kontinenssel, a középkori város – ipari város – jelenkori/posztmodern város egymásutánisága helyezkedik el. Persze, akár több közbeeső stációt is be lehet iktatni attól függően, hogy milyen céllal közeledünk a kérdéshez (vö. Benevolo 2003: 12). A funkcionalista városszemlélet már rugalmasabb terminusként használja a város fogalmát, ennek szerepét (gazdasági, adminisztrációs, kulturális) tartja szem előtt, és már egy tágabb szinten, a városrendszerek szintjén dolgozik, de nem mellózi annak a kutatását, hogy milyen helyi központ lehet egy adott város, mekkora vonzáskörzete alakul ki. A társadalomtudományos átértelmezés a várost a makrofolyamatok rendszerébe illeszti be, és már olyan kulcsfogalmakat használ a várossal kapcsolatban, mint az urbanizáció, iparosodás, polgárosodás, komercializálódás és racionalizáció, amelyek együttesen alkotják a modernizáció jelenségét (Gyáni 1995). A várostörténet paradigmaváltásának ide illő példája a magyarországi Sztálinvárosról írott kötetek esete (Miskolczi 1980, Horváth 2004), ahogyan a korabeli körülményeknek megfelelő riport átvált a szakmaiság közegébe tartozó tudományos elemzésbe, úgy tárgyalva egy település történetét, hogy az országos folyamatokat is láthatóvá teszi. A szocialista munkásváros a korabeli Magyarország mintavárosának épült, a szocialista ország és társadalom kicsinyített másaként.

A történettudományi munkák esetében a források e tudománynak megfelelő jellegűek, vagyis írott dokumentumok, és csupán a társadalomtörténeti fordulat alkalmazása a jelenkori kutatásokra hozza be az oral history módszerét. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a legkülönbözőbb résztémák több forrástípus összevetésével tárhatók fel, mégis ez az emberi dimenzió az, ahol az etnográfia többet tudna mondani. Nem arról van szó, hogy a történeti kutatások üres városokat, egyéneket, csoportok nélküli tereket vizsgálnak, de az adott forrásokból egy hivatalosabb, legfeljebb társadalmi réteg-irányultságú képét kapjuk egy összetett emberi világnak. Egy további lökést adott a „térbeli fordulat” (*spatial turn*), amelyet Foucault és Bourdieu nyomán leginkább Gyáni Gábor alkalmazott, kimutatva, hogy a tér a történeti kutatásokban sem lehet üres entitás, egy egyszerű háttér, nem lehet homogén, hanem differenciált, a kereteit kitöltő különböző nemű terek minőségét pedig az általuk is teremtett viszonyrendszerek, az úgynevezett strukturális helyek határozzák meg (Gyáni 2008: 10). A tereket tehát különböző módon használják a különböző csoportok, érdekek, társadalmi viszonyrendszerek, de a még jobban szegregált, egyéni és

állandóan változó kisebb és nagyobb csoportok egymást keresztező térhasználati gyakorlatai még inkább megkövetelik a szociológiai és antropológiai szemléletek alkalmazását.

A városantropológia csupán az 1960-as évekre intézményesült, együtt alakult az általánosan megnevezett antropológiával. Előzményei a már említett várostörténet és a városszociológia, kezdve a Chicagói Iskola városi kutatásaival (Niedermüller 1995: 555). A városszociológia története olyan paradigmák egymásutániságát jelenti, amelyek fokozatosan mozdultak el a struktúrától a funkció felé. Az ökológiai elméletek a város térszerkezetének bizonyos törvényszerűségei szerinti alakulását kutatták, különféle térbeli modelleket alkotva ezek megjelenítésére. A neomarxizmus és a városi politikai gazdaságtan a várost a gazdasági és politikai szféra és érdekek helyszínéként, egyben lenyomataként értelmezi. A gazdaság prioritása és jellege határozza meg a város struktúráját és a városi lét irányvonalait. Az urbanizációs elméletek a demográfiai aspektusok hangsúlyozásával és sokszor dominanciájával tekintenek a városi folyamatokra, életvilágokra. A posztmodern városelméletek pedig az előző elméletek bizonyos fokú dekonstrukcióját végzik el, ismeretlik a modern és posztmodern város jellemzőit, feltérképezve a termelésről a fogyasztásra való átfordulás folyamatát. A vizsgált problémák az ökológiai szerkezet és folyamatok sorát ölelik fel (szegregáció, invázió, szuburbanizáció), a városi életformákat, hatalmi struktúrákat, a városépítés problémáit, a tér használatának és percepciójának kérdéseit – minduntalan hangsúlyozva, hogy ami az amerikai városokra érvényes, az az európai, és főként a kelet-európai városokra nem mindig alkalmazható, ekképpen rendkívül fontos a kontextus felvázolása, a sajátosságok prioritása (lásd Szelényi 1973, Pásztor 2006). A szociológiai megközelítésnek ugyan megvannak a jól bejáratott témái – kezdetben a deviancia és deviáns szubkultúrák, a városi életvilágok mozaikja, az ökológiai kérdések, a tér szervezése és használata, a szegénység, az etnikai negyedek és így tovább –, de a lokális közösségek problémáinak kapcsán mégiscsak jobban kiemeli az emberi dimenziót, érzékeltetve az urbánus létezés sokféle szerveződési lehetőségét, az egyéni és csoportidentitások megélésének helyszíneit, egyben alakuló feltételeit (lásd Lin–Mele 2005).

Az antropológia városkutatásainak intézményesülése azért volt későbbi fejlemény, mert kezdetben az antropológusok városellenes magatartásról adtak tanulságot, a távoli szigetek, egzotikus kultúrák tanulmányozását preferálták. Az 1960-as években aztán többet kezdtek városra menni, vagy inkább egyszerűen a városban maradni, mivel az egzotikus terek lakosai is egyre többen hagyták ott a falut a városért, ugyanakkor az antropológia ismét felfedezte az etnicitást és a szegénységet, ami általában városi problémaként jelent meg. És mivel az antropológusok voltak a „más kultúrák” szakértői, úgy gondolták, hogy ezeken a területeken is lenne mondanivalójuk, hiszen a „másik” már nemcsak távoli szigeteken élt, hanem az út túlsó oldalán is. Az 1970-es évektől egyre több kutatás zajlott le, az első könyv, amelynek címében az *urban anthropology* szerepelt, 1968-ban látott napvilágot, az *Urban Anthropology* folyóirat pedig 1972-ben indult útjára. Akárcsak a városszociológia, az antropológia is az urbanizációra fókuszált, a demográfiai kérdésekre, valamint a szegénység, etnicitás és hatalom kapcsolatára (Hannerz 1980: 1–7). A slumosodás, a gettósodás mindig egy adott társadalmi csoporthoz (az Egyesült Államok-

ban a feketékhez, etnikai kisebbségekhez) kötődött az antropológiai diskurzusból, ekként ezeknek a csoportoknak az életmódja, a kommunikációs sajátosságai, közösséggé váló viselkedése vagy további szegmentálódása, a város többi szegmensével és a hatalommal való kapcsolata volt egyik kedvelt témája a kutatásnak (lásd Hannerz 2004).

Hosszú ideig Redfieldnek az elmélete a népi és az urbánus, azaz a falu és a város oppozíciójáról tartotta magát a kutatások élvonalában, egész trendet indított el a városantropológiában. A néprajzhoz hasonlóan ez esetben is arról van szó, hogy a falu a közösséget, a népit, az ősit, a természetest és a tisztát jelentette, míg a város a társadalmat, az urbánust, a modernt, a mesterségest és a szennyest. Ez az oppozíció azért is alakult ki, mert az első fázisban a városkutatásokat a deviancia, a szegénység vizsgálata jelentette, az egzotikus tájak idillinek tekintett körülményei pedig a nyomornegyedek, a devianciák helyzetével nem voltak összeegyeztethetők. A városra azt mondták, hogy a sokfélesége jellemzi, de negatív előjelű sokféleség, a személyes kapcsolatok hiánya, az anonimitás, idegenség, illetve olyan jelzőket használtak a leírására, mint: mesterséges, korrupt, kozmopolita, személytelen, heterogén. A korai kutatások ezen paradigmája váltásra kényszerült, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy diszkrépancia volt a tudományos felfogás és a városi lakosok személyes tapasztalatai között (Niedermüller 1987: 152, Niedermüller 1995: 556–557). A váltás azt jelentette, hogy a kultúra felfogásának és kutatásának módja is megváltozott, vagyis a kultúra nem a kulturális jelenségek additív halmaza, hanem a jelenségek által reprezentált jelentések hálójára, amelynek kutatása a leírás helyett az értelmezést kell felvállalnia (Niedermüller 1995: 557).

Az antropológiának többféle beszédmódja létezik a városról, de igazából két megközelítésmódban lehet ezeket megragadni: a makroantropológiai megközelítés a város egészére vonatkozik, a fent bemutatott témákat vizsgálja, olyan jelenségeket, amelyek kívülről látszanak, míg a mikroantropológiai megközelítés nem általában beszél a városról, hanem a városlakók tapasztalatait vizsgálja, a lakosok „képét” a városról, sajátos életvilágokat, vagyis belülről ragadja meg a jelenségeket. A történeti antropológiai vizsgálatok is e két lépték szerint oszthatók, a mikroantropológiai megközelítés ez esetben a kulturális jelenségek belső, egyéni használatnak megfelelő funkcionálását jelenti (Niedermüller 1995: 558–559).

Különös jelentősége volt a tér antropológiai átértelmezésének a város esetében. A városban élés azt jelenti, hogy megtörténik a tér használati szabályokon alapuló szegmentálása és ezek alapján szerveződő kulturális jelentések felismerése (Niedermüller 1995: 560). De hogyan használjuk a teret, hogyan tudunk tájékozódni egy nagyvárosban? Az 1960-as évektől Kevin Lynch és követői által kidolgozott kognitív térkép fogalma azt jelzi, hogy ha nem is láthatjuk át az egész várost, de képek sorozatát érzékeljük, amelyekből egyéni térképek állnak össze. Később már a tér a hétköznapi interakciók, a társadalmi és kulturális kapcsolatháló helyszíneként jelenik meg, maga a város pedig egy kulturális tér lesz. Végül a mátrix, a háló fogalma fedi le a városi teret és létet, mivel túl sok minden van ahhoz, hogy át lehessen látni, és számolni kell a valós és virtuális terek kapcsolatával is. Wilhelm Gábor összefoglalója után egy új megközelítést javasol, a mentális, kognitív tér-

képek (kulturális sémák) helyett az aktivitás-elmélet hasznosítását, amely a dinamikán alapszik, a városbéli kulturális tapasztalat pedig egyenlő az interakciók, a kölcsönhatások végtelen változatával. Szerinte nincs szükség a térbeli reprezentációkra, hanem akcióközpontú térérzékelés és tájékozódás történik, a környezet és szubjektum közti folyamatos interakció által (Wilhelm 2005: 31–40).

A városra irányuló történeti, szociológiai és antropológiai kutatások közös vonása, hogy a legkülönbélebb társadalmi és kulturális jelenségek vizsgálatát végzik a városban, ezennel bizonyítva, hogy mennyi minden lehetséges egy városi környezetben, és hogy ez a diverzitás nem a rögzült, csupán megfelelő szegmensekhez kötődő elemek egymástól jól elhatárolt sorozata, hanem viszonyok egymásba játszó sokasága. A másik közös vonás pedig a kétféle lépték használata, vagyis a fentről lefelé irányuló tudományos tekintet, amely a nagyobb folyamatokat preferálja, a tágabb összefüggéseket és törvényszerűségeket keresi, amelyeket előszeretettel kényszerít bele egy adott modellbe, és a lenti nézőpont, amely az egyén, a kisebb csoport felől tekint a városra, a bentről való megélést, a személyes tapasztalatot és jelentésadást keresi. Annyi minden történik egy városban, hogy a fenti, a makroszintű nézőpont egyre mélyebbre húzódik vissza a fikció területére.

Ulf Hannerz a városban megtapasztalható sokféleséget az *urban swirl* (városi kavargás, örvénylés) kifejezéssel rögzíti, *Cultural Complexity* című kötete éppen arról a kulturális komplexitásról szól, amelyet a városokban találunk, mégpedig a lehető legkoncentráltabb formában egy adott körülhatárolt térben: a legkülönbözőbb szubkulturákat, a legkidolgozottabb kulturális apparátust, számos (kontrasztban álló, de egymáshoz kötődő) módját a jelentésadásnak. Redfield és Singer nyomán (Redfield–Sienger 1982) a kulturális áramlás módjait mutatja be Bécs, Calcutta és San Francisco példáján, melyek számára közismert példái a különösen élénk kultúratermelésnek. Következtetései alapján a várost meghatározza a nyitottság, az emberek és javak áramlása, a kulturális sokszínűség áramlása – a jövevények teszik sokszínűvé a várost, és hatásukra történik meg a jelentések diverzifikálódása. Ugyancsak meghatározza a várost a „szükségyszerű tömeg” (*critical mass*), amelyre szükség van a szociális és gazdasági struktúrák fenntartása miatt, és amelynek kollektív emocionális és kulturális támogatását élvezik bizonyos jelentésstruktúrák. A belső nyitottság egy további meghatározó aspektus, amely biztosítja a város saját belső kulturális sokszínűségét, a lehetőségeket a kulturális interferenciákra, ezek funkcionálására. Adott a kreativitás lehetősége, a perspektívák sokasága a perspektívákra: újabbak és újabbak bukkannak fel, és nem a távolban, hanem az adott térben. Megadatik a mobilitás lehetősége, elméletileg bárkinek és bármikor, a specializáció lehetősége, és a jelentésadás sajátossága, még akkor is, ha az elitek úgymond felosztják (*compartmentization*) maguk között a kulturális mezőt, implicit módon a jelentéstermelést is (Hannerz 1992: 197–216).

Niedermüller Péter az urbánus kavargásban a kapcsolathálók és interakciók sokaságát hangsúlyozza. Két nagy típust különít el, a lakóhelyhez kötődő tradicionálisabb mintákat – ismert a tér, korlátozott a nyilvánosság, személyes viszonyok és identitásformák nyilvánulnak meg, az egyén sajátjának érzi –, valamint a városi társadalomban betöltött

helyzet és státus mintáit – félig ismert és teljesen ismeretlen terek, teljes a nyilvánosság, kategoriális viszonyok és identitásformák nyilvánulnak meg, az egyén az idegenséget érzi. Természetesen ez a két típus nem statikus, sőt, éppen a kettő összefüggő dinamikája adja meg a kapcsolatok, interakciók lényegét. A sokféleség, a viszonyok dinamikája az adaptációk sorozatát tette szükségessé, az egyén állandóan különböző szituációknak kell megfeleljen. Ulf Hannerz is figyelmeztet arra, hogy a viszonyokat kell szem előtt tartania a városantropológiának, a kutatónak viszonyrendszerekben kell gondolkodnia (Niedermüller 1995: 563, Hannerz 1980: 10). Mindkettejük gondolatmenetében kulcsfogalom a *heterogenitás*, amely a városi lét alaptapasztalata.

Niedermüller Péter a városi lét két általános szintjét határozza meg: az egyik a folklorisztikus szint, amely egy adott csoport térben és kulturálisan elkülönült tartománya, ahol lehetséges a saját kulturális aktivitások véghezvitele, a saját minták és stratégiák követése, amely a biztonság érzését adja, a mindennapi kulturális rutint biztosítja, és amely nem elfogadható a többi csoport, a város egésze által. A másik szint az intézményesült szint, amely a városi társadalom egészére érvényes, a szimbolikus erőfölénnyel bíró csoport által megkövetelt kulturális gyakorlatok és kulturális szemantika egészét magába foglalja. E két szint között állandó szimbolikus harc folyik, de mindkettőre szükség van, mert meghatározzák egymást, csak egymás összefüggésében hordoznak kulturális jelentéseket. A szerző szerint az „imaginárius” várost ott találjuk a két szint közötti erőterében, és az egyén akkor láthatja, amikor „a folklorisztikus tartomány kulturális optikáján keresztül egyszerre néz rá a városra és önmagára” (Niedermüller 1995: 563–564). Ha a szövegek szintjén fogalmazzuk meg mindezt, akkor azt kell mondanunk, hogy a városról rendkívül változatos szövegek szólnak, írott vagy orális szövegek, laikusok és szakemberek szövegei, magát a várost pedig a szövegköziség, az intertextualitás formálja meg (Fejős 2005: 211). Különösen az intézményesült szint hozza a felszínre a társadalmi szerepeknek való megfelelés szimbolikus kifejeződéseit, de a folklorisztikus szint sem mentes ettől. Ha a dramaturgiai perspektívából (Goffman 1999) tekintünk a városi létre, akkor a város mint színház telítődik fel jelentéssel, ahol a szerepek a dramaturgiai szabályoknak engedelmessé válnak. A szabályok egyrészt fentről jönnek, másrészt a saját szintről, a közösségi elveknek megfelelően.

A bemutatott szociológiai és antropológiai tudományos eredmények és megközelítések szellemében fogant Kolozsvárról szóló munkákról nem igazán van tudomásom. Igaz ugyan, hogy Kós Károly már az *Igazság* című helyi napilap 1958-as évfolyamában közölt „városnéprajzi” kutatásairól, de megközelítésmódjából fakadóan csak a tradicionális életformát mutató közösségek érdekelték (Kós 1958, Kós 1996). Gyűjtéseit az 1940-es és 1950-es években végezte, és saját bevallása szerint a hagyományos etnikai-társadalmi csoportokat kereste fel, eltekintve a belváros különböző eredetű népességétől. Ennek szellemében a hástáti közösségeket vizsgálta, a régi kis cigánytelepeket, a vásártérhez közeli zsidó kereskedők csoportját, valamint Kolozsmonostor románságát. A kutatási témái is a klasszikus néprajzi szemléletet mutatják: életmód, mindennapi és hagyományos szokások, településszerkezet, az új lehetőségek hatása a közösségek életére, népi kultúrájára.

Az olvasónak az az érzése, hogy a régi, az „eredeti” állapotokat akarja rekonstruálni, mielőtt az iparosítás „megbontotta” volna a városstruktúrát. A néprajz itt valójában a tradicionális néprajzi vizsgálatot jelenti, csupán a helyszín miatt szerepel a címben a város szó.

Az antropológiai szemlélet egy későbbi, kiemelkedőbb kutatási projektben nyilvánult meg, amely *Patrimoine et dialogue entre les cultures* címmel több éven keresztül futott, és amelyben magam is részt vettem. Az eredményeket 2004-ben publikálták az *Artes Populares 19.* kötetében és a *Néprajzi Látóhatár* számaiban. A különféle módszerek és kutatási témák örvendetes módon mutatták meg, hogy milyen sok irányban lehet elindulni a helyi kutatásokban, attól függetlenül, hogy a kulturális örökséget vagy a mindennapi kultúrát tartjuk szem előtt. Néhány példa: határok és történetek (Keszeg V. 2004b), ambivalens terek (Szabó Á. 2004), temető etnikai térképe (Telenkó 2004), kiségyházak (Dallos 2004), táplálkozáskultúra (Lovas Kiss 2004), falfirklálás (Jakab 2004), sajtó és nyelvhasználat (Gáspár 2004), etnicitás és élettörténet (Ilyés 2004). Az összefogott kutatás viszont tovább mutat az elvégzett munkán, inkább a kezdetet jelzi, és azt, hogy csak a rendszeres kutatások kiindulópontja kellene legyen.

Az utóbbi években a helyi munkásság jelenlegi, rendszerváltás utáni helyzetével foglalkozó írások láttak napvilágot a városszociológia területén, a lakótérhez való viszonyuk (Pásztor 2004, Troc 2003), az elszegényedési folyamatokban levő részvételük (Pásztor 2003, Péter 2003), általában az életmódjuk kérdéskörét tárgyalva. A jelenkori helyzetről sincsenek kimerítő kutatások, inkább csak próbálkozások. A román nyelvű városnéprajzi kutatások is csak a kezdeti lépéseket tették meg, hiszen a román etnográfia is nagyon sokáig a falura, a hagyományosabb életvilágokra fordította figyelmét. A jelenkori városi lét folyamatairól, a lakóközösségekről, lakáskultúráról, piacokról, klubéletről és a fiatal-ság életének néhány aspektusáról csak nemrég jelent meg egy kötet (Mihăilescu 2009), amely városi etnográfiairól beszél, mert számukra az etnográfia (a leírás) az antropológia első szakasza, és a várossal kapcsolatban még csak ez a lépés történt meg. Többes számban használja e terminust, mert a szerzők koncepciójában többféle etnográfia lehetséges a várossal kapcsolatban.

Összegzésként: A városi lét viszonyhálókból, állandó interakciókból áll, melyeknek kulturális és társadalmi meghatározottságai vannak. A kulcsfogalom a *heterogén tapasztalat*, amely a városi lét mindennapi praxisát jelenti, a legtermészetesebbnek tűnő gesztusoktól az életstratégiák döntő lépéseként érzékelt interakciók megéléséig. A város állandó adaptáció, különböző csoportokhoz való tartozás sorozata, ahol a privát és a nyilvános szférának külön területei vannak, de különböző fokozatai is, amelyek állandó kölcsönhatásban lévén egymással alakítják ki a térhasználat szabályait és lehetőségeit. A sokféle csoport, kulturális forma a sokszínűség mellett az átjárást is lehetővé teszi, az identifikáció pedig biztosítja a beilleszkedés többé vagy kevésbé ritualizált lépését. A sokféleség a megközelítés sokféleségét is jelenti. „There is room for more than one urban anthropology” – jelenti ki Hannerz a városkutatások összefoglalásában (Hannerz 1980: 7). Mindenképpen elkülönül egy fenti és egy lenti nézőpont, az intézményesült és a folklorisztikus szint. A kolozsvári munkásklubok a város többi szegmensének viszonylatában

léteztek, szorosabban kötődtek más szórakozási formákhoz, valamint a munkásság egyéb intézményeihez, és lazábban a többi társadalmi réteg intézményeihez. Az intézményesült szint a hivatalos elvárások és ideológia tükrében tekintett reájuk, míg a folklorisztikus szint a valahová tartozás élményét kapcsolta hozzájuk, elindítva egy belső intézményesülési folyamatot, amely az egyén és csoport viszonyának függvényében konkretizálódott.

Szubkultúrák elmélete – csoportkultúrák vizsgálata

Első pillantásra a szubkultúra a modernitás velejárója, a fogalom közhasználat, az elsődleges asszociációk a fiatalok kulturális megnyilvánulásait, zene- és divatizálását idézik elő. Legtöbbször olyan jelenségeket, amelyek az általános kulturális minták, a magaskultúra, ha úgy tetszik, a nagyhagyomány szemszögéből nem is tekinthető kultúrának, ezért az új generációk lázadásának, különbözőségének a konkrét formába való öltésére kiválóan alkalmasnak bizonyultak, a hatalmi beszédmód pedig saját legitimitásának megszilárdítására a morális pánik területeként határozta meg ezeket – presztízsük tehát sokszor nem volt, de társadalmi megbélyegzettségük annál inkább. De a szubkultúrák, akárcsak a fiatalság, időben változó kategóriák, a lázadásból divat, a pánikból közízlésnek megfelelő kulturális termékek válhatnak. A fogalom elméleti körüljárása viszont különböző korok különböző jelenségeinek a lefedésére ad lehetőséget, mert az értelmezési alap alkalmas nemcsak különféle kulturális szegmensek kontextualizált vizsgálatára, hanem magának a kultúra működésének és az egyén – mint társadalmi lény – viselkedésének a megértésére.

A szubkultúra fogalma és jelentésmezeje nem igazán hasznosított a magyar néprajz területén, ezért inkább egy új terminusnak tűnik. Az angolszász irodalomban és kutatásokban viszont a szubkultúra terminus már meghaladottnak tekinthető, nem fedi már azokat a komplex jelenségeket, amelyeket a kutatók vizsgálnak. Mi több, már el is lehet vetni ezt a fogalmat, vagy újabbakat lehet használni, mint például a *posztsubkultúra*, *neo-törzs*, *klubkultúra* vagy *fogyasztási csoport*. Kacsuk Zoltán szerint a legfőbb gondok a következők: ma már túl sok mindent jelent maga a terminus, már minden elképzelhető csoportra ráhúzzák az illető fogalmat, és nem utolsósorban sok az alternatív fogalom (Kacsuk 2005a: 91).

A szubkultúrák kutatásának történetét a *The Subcultures Reader* című kötet kitűnően tükrözi (Gelder–Thornton 1997), esetleges hiányosságait és a további fejleményeket Kacsuk Zoltán foglalta össze (Kacsuk 2005a). Kutatási előzményként ismét a Chicagói Iskolát említhetjük, amelynek kutatói ugyan még nem használták e terminust, de vizsgálataik ebbe az irányba haladtak (dzsessz-muzsikások, drogfüggők, földalatti terek használói váltak olyan csoportokká, amelyek kutatásra érdemesnek bizonyultak számukra). Magát a fogalmat az 1940-es években kezdték használni. Az 1970-es években a Birminghami Egyetem kutatóközpontja, a Centre for Contemporary Cultural Studies vált a kutatások

központjává és a teoretizálás fókuszpontjává is. A kutatási terület szűkülése történt meg, tulajdonképpen azóta nőtt össze a szubkultúra fogalma az ifjúsági kultúrák jelentésmezejével. Itt már megjelenik az ellenkultúra fogalma, és azt is jelzik, hogy sokszor a szabadidős tevékenységekhez kapcsolódnak a szubkultúrák. Az ellenálláshoz kapcsolódva értékelődik fel a látványos „stílus” kérdése, ami tudatos kommunikációként, bricolage-ként és jelként is felfogható (lásd Hebidge 2002). Ugyancsak fontossá válik a társadalmi osztályokhoz való kapcsolása a szubkulturális jelentéseknek, valamint megjelenik a gender kérdése is, a nők szerepe a szubkultúrákban, a lehetséges női szubkultúrák kialakulása. A harmadik szakaszként az előző két iskolának a kritikája formálódik meg, valójában a kutatások minden egyes aspektusát megkérdőjelezzik, újabb kontextusban, újabb felfogás szerint tárgyalják⁸.

A modern és posztmodern kor tudományos követelményeinek megfelelően a szétteredettség, a nagy elbeszélések iránti bizalmatlanság, az identitásjátékok fényében megjelennek a posztszabkultúrák, klubkultúrák, neo-törzsek, fogyasztói csoportok (Muggleton–Weinzierl 2004, Bennett–Kahn–Harris 2004, Hodgkinson–Deicke 2007, Rief 2009). Kiemelkedő központként említhetjük ebben a fázisban a Manchester Metropolitan Univeristy kutatóközpontját, a Manchester Institute for Popular Culture intézményét, amely az 1990-es években a jelenkori kulturális jelenségek vizsgálatát célozta meg, és amely ezeket a kutatásokat *popular cultural studies*-nak nevezte, de leginkább olyan jelenségeket vizsgált, amelyeket előzőleg szubkultúráknak vagy klubkultúráknak neveztek. Több mint húsz éves aktivitásuk alatt azt szerették volna elérni, hogy a „populárist” visszahelyezzék a *cultural studies*-ba, hogy a populáris kultúrát komolyan vegyék és érdemleges tudományos területté tegyék. Ott volt viszont az érem másik oldala is: a média és a kvázitudományos divatok hatására a populáris kultúra kutatása egy kritika nélküli „ünneplési módszer” lett. Tudatában voltak annak, hogy ez nem egy új kutatási téma, de állításuk szerint az újságírók háttérbe szorították a szakembereket, és a mindennapi és médiabeszéd nem vette figyelembe a populáris kultúra ideológia hatásait. Ekként kultúrakutatásaik a jelenkori állapotok minden szempontból kritikai vizsgálatát feltételezik (Redhead 1997, Redhead–Wynne–Henry 1998). A kritikai kutatások azt jelzik, hogy igenis fontos, még mindig fontos a szubkultúra jelensége, és annak ellenére, hogy a megnevezéssel kapcsolatban nincs konszenzus, az, amiről szól, az töretlenül jelen van mind a mindennapi, mind a tudományos érdeklődésben és szöveggyártásban. Egyre inkább kiemelkedik a határok dinamikájának problémája, a fluiditás, az összeolvadás jelensége, és éppen ezért vált problémássá maga a terminus.

A jelentését tekintve két nagy csoportra oszthatjuk a definíciókat. Egy szűkebb értelmezés és főképpen használat szerint a szubkultúrák az ifjúsági csoportkultúrákat jelentik, a

---

⁸ A stílus látványosságát, Hebidge-féle megközelítésének kritikáját végezi el David Muggleton, aki a weberi megközelítésmódot használva ugyancsak a stílusról és az öltözködéskultúráról mond el többet, számot vetve a média és a kereskedelem hatásaival, a mobilitás, az affiliáció és a szubkulturális elkötelezettség jelenségeivel (Muggleton 2000).

mai társadalom egyre színesedő és egyre nehezebben követhető szegmensét. Sok esetben összekapcsolják vagy felcserélik az ellenkultúra fogalmával, ami a hatvan és hetvenes évek diákmozgalmaira, a kommunákra és egyéb látványos lázadó megnyilvánulásokra vonatkozik. Ez a típusú megközelítés azt állítja, hogy a szubkultúrák és ellenkultúrák a fennálló tömegkultúrával vagy hivatalos kultúrával szembeni alternatív kultúrák. A kérdés azonban ennél árnyaltabb. A leglázadóbb ellenkultúrák is felhasználták a hivatalos kultúra vagy a tömegkultúra technikai eszközeit, kommunikációs csatornáit, sőt, akár erkölcsi, viselkedésbeli normáit, jellegzetességeit. És bármennyire próbáltak ezek a kultúrák önmaguk maradni, hitelesek maradni, a művész, a politikus, az értelmiségi mindegyiket felhasználta saját céljaira. A népi kultúrát, szubkultúrát, ellenkultúrát felszippantotta a kommersz szempontokat követő tömegkultúra, a politika és a divat (vö. Klaniczay 2004: 22–23).

A magyar kutatások is ezeket a lázadó ifjúsági szubkultúrákat próbálták feltárni. Rác József a szociálpszichológia felől indulva kutatta már az 1970-es évek végétől a magyarországi ifjúsági csoportosulások kultúráját és viselkedését. Az angolszász kutatások eredményeit próbálta magyar példán hasznosítani, különösen a „deviánsabbnak” nevezhető csoportokat vizsgálva. Több terminust is használ a munkáiban, hol *spontán csoportokról*, hol *marginális csoportokról*, hol pedig *ifjúsági szubkultúrákról* beszél (vö. Rác 1998: 59–64).

Szapu Magda több írásában is tárgyalja a mai ifjúsági szubkultúrákat, hol társadalmi, hol szemiotikai szempontból, mégpedig a néprajzi módszereket hasznosítva munkájában. A szubkultúra terminus helyett az *ifjúsági csoportkultúrát* használja, és a zene mint csoportalkotó tényező mentén vázolja fel a magyarországi és erdélyi ifjúsági csoportokat (Szapu 2002: 14). Tanítványaival együtt az összehasonlítás feltételeit is megteremtették, mivel kutatásaik több helyszínen folytak, egy időben, a koncepció pedig már ismert volt (Szapu 2004). Az erdélyi példák jól kimutatják, hogy a lokális kontextusok sajátos formákat hívnak életre, de a sajátosságok behelyezhetők egy tágabb tendenciába, amelyet egy általános elméleti modell magyaráz (Ferencz A. 2007, Sólyom 2007).

Ugyancsak a zenei tényező kapcsán vizsgálják az ifjúsági csoportkultúrákat és attitűdöket különböző kutatók a *Replika* 39-es számában, a *Technokultúra* blokkban, és ugyanezt teszi Nagy Terézia is, aki a turneri fogalmakat operacionalizálva írja le a nagyvárosi underground partik világát. Szerinte ezek a partikultúrák nem a domináns kultúrától független csoportosulások, hanem azon belüli sűrűsödési pontok, amelyek annak egy értékét vagy értékkomplexumát állítják a középpontba (Nagy T. 2002: 255).

Ha a zenei stílusok széles skáláján bármelyiket is vesszük figyelembe, az elektronikus tánczenétől (Hesmondhalgh 2005) a heavy metalig (Walser 2005), minden esetben egy olyan szubkulturális szegmessel találkozunk, amely ezer szállal kötődik saját társadalmi és kulturális kontextusához: a többi zenei műfajhoz, a kanonizált magasművészetekhez, az aktuális társadalmi normákhoz, hatalomhoz, ideológiákhoz és politikához, a médiához, az egyre fejlődő technikához és diverzifikálódó kereskedelmi kínálatához. A zenéhez hasonlóan, és egyre inkább, a sportok is csoportképző erővel bírnak, kialakítanak egy sajátos kulturális közeget, beszédmódot, értékrendet. Különbségek vannak a sport gyakorlása és a rajongás között, de az identifikáció szempontjából egy közös tartomány léte a meghatáro-

zó, kezdve a legbanálisabb építőelemmel, az illető sport iránti szeretettel. Kacsuk Zoltán a gördeszkázás példáján mutatja be a szubkultúra-elmélet alkalmazásának mai lehetőségeit, saját sportgyakorlása, interjúk, internetes oldalak és fórumok, gördeszkás szaklapok elemzésének alapján. A zenei szubkultúrákkal rendkívül sok hasonlóságot mutató vizsgálat az elméleti kérdések jól ismert sorozatát idézi elő. A szerző a szubkulturális kötődést olyan identitáselemként definiálja, amely választható, marginalitás vagy különbözőség érzésével jár, referenciapontot ad, és belépést nyújt egy státusszerzési lehetőségekkel telített térbe. Az egyik legfontosabb kérdés a hitelesség kérdése, amely még egy olyan elem, ami a magaskultúrával mutat párhuzamot, és amely a szubkultúra tagjainak is egyik állandó toposza. Ők a hitelesség megalkotásával, állandó problematizálásával tárgyalják újra meg újra saját elkötelezettségüket, identitásukat, saját szubkultúrájuknak határait. Az elemzés egyik végkövetkeztetése az, hogy a szubkulturális jelenségeket, a hozzájuk fűződő jelentéseket történeti módon és csakis az adott kontextusban lehet megragadni, a hitelesség kérdése pedig alkalmas vezérfonalnak mutatkozik ehhez (Kacsuk 2005b: 20).

A zene általában minden olyan szubkultúrában jelen van, amely a fiatal generációkat foglalja magába, és a stílus, a szórakozási formák mellett olyan tartalmakat is hordoz, amelyek a különböző elit- vagy politikai kultúrák leképezését jelentik, olyan ideológiák adaptációját, amelyeket nem kapcsolunk elsősorban a szabadidő eltöltéséhez vagy a fiatalság foglalkozási köréhez. Az 1989-es változások után olyan magyar szubkultúrák jelentek meg, amelyek a nemzeti vonalnak a népszerűsítését végzik el az ifjúság körében. Az ideológiai vonások a csoportosulásokban részt vevő fiatalok identitásának fontos részelemeivé válnak. Kürti László a magyar skinhead szubkultúrára koncentrálnak mutatja be a xenofóbia, a szélsőségeség dominanciáját a fiatalok csoportosulásaiban, az ideológiák popularizációját, amelyben fontos szerepet tulajdonít a punk/skinhead zenekaroknak (Kürti 1998).

A szubkultúrákra vonatkozó definíciók másik csoportja tágabban értelmezi az adott fogalmat, és ekképpen közelebb áll az általam vizsgált kolozsvári csoportkultúrákhoz. Ezek szerint a szubkultúrák egy átfogó kultúrán belüli viszonylagosan elkülönülő kulturális egységek. Ekként beszélhetünk régiók, tájegységek kultúrájáról, nemzeti kisebbségek, etnikai csoportok kultúrájáról, vallási csoportok kultúrájáról, generációs különbségeket tükröző kultúrákról, nemek közötti elkülönülésre épülő kultúrákról, valamint társadalmi rétegek, osztályok, szakmák kultúrájáról (Szerdahelyi 1992: 805).

Ha a fenti definíciót tekintjük mérvadónak, akkor már nem az elit, az underground, a tömeg és a deviáns fogalmak döntenek a kultúrák jellemzésében és értelmezésében, hanem maga a szubkultúra, mint egy kulturális egység, a maga formáival és szövegeivel, normáival és ideáljaival, egy olyan egység, amely a többivel együtt építi fel magát az emberi kultúrát. A tömegkultúrának nevezett állandó mozgásban lévő jelenség is lehet egy adott kulturális egység, amely amúgy is annyiféle szubkultúrából és csoportkultúrából merít, hogy nem igazán tudnánk eldönteni, hol kezdődik és hol végződik, hol különül el a szubkultúráktól.

A legelső teoretikusai már a terminus tágabb értelmezésére buzdították olvasóikat. 1947-ben Milton M. Gordon a szubkultúrát a nemzeti kultúra egyik rész-kultúrájának te-

kinti, ahol státusz, etnicitás, lakhely, felekezet összefonódása egy funkcionális egészet alkot, melynek integratív hatása van a résztvevő egyénre. Szinte az összes alapvető kérdést felteszi a szubkultúrákkal kapcsolatosan: anyagi vonzat és státusz, csoport és individuum viszonya, szubkultúra és nemzeti kultúra viszonya, a szubkultúrához való tartozás indikátorai (ruházat, jelek, beszéd stb.), deviancia és társadalmi mobilitás (Gordon 1997). John Irwin a szubkultúrát egy olyan társadalmi világnak (*social world*) tekinti, amely egy tágabb perspektívát jelent, ami nincs szorosan hozzákapcsolódva egy adott csoporthoz vagy szűk körhöz. Az egyén több ilyen világhoz aspirálhat, amely nem exkluzív, hanem egy explicit kategória, amely legtöbbször egy szélesebb populáció elméjében van jelen, mintsem csak a (vele foglalkozó) társadalomtudósok és a szubkultúrát éltetők percepciójában. Maga a szubkultúra egy életmódot is takar, de természetéből adódik a pluralitás és a relativitás is. Ugyanakkor egy dinamikus rendszer (*action system*), mivel a szubkultúrákat a csoportközi viszonyok éltetik (Irwin 1997).

A további teoretikusok viszont kissé megbélyegezték a szubkultúra fogalmát az örökké problémás *deviáns* jelzővel. Ez valószínűleg annak köszönhető, hogy a huszadik század első felének (és nemcsak) szociológiai és antropológiai kutatásai drogfüggő csoportok, alkoholempésző és -fogyasztó kisközösségek, lázadó etnikai és faji közösségek vizsgálatával egyre inkább az anómiák felszámolására hívta fel a figyelmet. Rolf Schwendtner a *szubkultúra* és *ellenkultúra* mellett a *rész-kultúra* fogalmát is használja, és azt állítja, hogy olyan kultúrákról van szó, amelyek jelentős mértékben különböznek az osztársadalomban uralkodó kultúrától. Megállapítja, hogy maga a szubkultúra történelmietlen fogalom, akárcsak például az osztályharc fogalma. Az adott történelmi szituáció elemzésekor, a vizsgált kulturális és társadalmi kontextus függvényében lehet és kell feltölteni magát a terminust tartalommal (Schwendtner 1976: 76).

Albert K. Cohen a minden cselekvés egyenlő egy megoldás egy problémára egyenlet mentén tárgyalja a szubkultúra problematikáját. Kijelenti, hogy minden probléma specifikus, amely függ az egyén társadalmi szerepétől. Ez a szerep, valamint a társadalmi struktúra és környezet hatással van arra, hogy milyen megoldást választunk. Igyekezünk azon, hogy viselkedésünk és megoldásaink egyezzenek embertársainkéival, tehát van egy adott referenciacsoport. A megoldási modellek viszont állandóan változnak, és ha hasonló problémákkal küszködő egyének közös megoldást találnak, akkor új modell alakul ki, amelyet aztán az interakciók közepette közösen dolgoznak ki, megalapítván egy adott csoportosulást, szubkultúrát (Cohen A. 1969: 265–280).

Dragan Koković különbséget tesz az ellenkultúra és szubkultúra között, de azt állítja ő is, hogy egyik sincs elszakadva az univerzális kultúrától, csupán bizonyos mértékben behatárolt. A szubkultúra szerepe az identitás szervezés, a másodlagos szocializáció, kifejező elemeivel a szabadidő megszervezésének egy specifikus módját nyújtja (vö. Koković 2000: 25–28).

A *skacokról* szóló izgalmas könyvében Paul Willis ellenkultúráról és munkáskultúráról beszél. Már Bourdieu-tól is ismerős gondolatiság és végkövetkeztetés jellemzi a könyvet: az oktatás a hatalom újratermelésének, a kulturális újratermelésnek az eszköze. Az

iskolában a skacok a hatalommal, a tekintéllyel szemben helyezkednek el, láznak az öltözet, a dohányzás és italfogyasztás által, egy saját kultúrát, kulturális képet interiorizálva, amelynek alapvető eleme és fundamentuma az *informális csoport* (Willis 2000: 46).

Klaniczay Gábor a népi kultúrával párhuzamba állítva tárgyalja a szubkultúra és ellenkultúra kérdéskörét. A szubkultúrát úgy határozza meg, mint azoknak a népcsoportoknak a kultúráját, amelyeket társadalmi, etnikai, kulturális vagy jogi szempontból kirekesztett magából a modern ipari civilizáció. Az első ilyen kultúráknak tekinti a munkáskultúrát, az egyesült államokbeli négerkultúrát és magyarországi viszonylatban a cigányok kultúráját. Később pedig a bűnözők, szexuális normasértők, kábítószeresek kultúráit, valamint a sokat emlegetett ifjúsági szubkultúrákat (Klaniczay 2004: 20–21).

A munkáskultúrával kapcsolatban válik nyilvánvalóvá, hogy a politikai ideológiák is éppúgy jelen vannak a szubkultúrák területén, mint a tömegfogyasztás szokásai. A nagyhagyomány és kishagyomány példájára az uralkodói szféra és a tömegek szférája közötti ellentét is kirajzolódik a megfelelő ideológiai képzelőerő segítségével. Marx szerint létezik egy uralkodó kultúra. Ezzel ellentétben Lenin kimondja, hogy ott van a széles tömegek, a kizsákmányoltak kultúrája. A haladás eszményének megfelelően az ideológus szemlélők az új kultúra születését várták. A proletárideológusok a munkásosztálytól, míg az új baloldal hívei az ifjú értelmiségtől várták az új kultúra születését (Köpeczi 1976: 4–6).

Az elitnek, az értelmiségi rétegnek, az arisztokráciának is megvan vagy megvolt a maga szubkultúrája, még akkor is, ha idővel divat lett belőle, vagy ha úgy tűnt, hogy ők irányítják a divatot. Például az autókhoz kapcsolódó élmények is egyfajta önazonosság-érzést váltottak ki a tulajdonosaikból. Egy olyan életstílus termelődött ki, egy olyan közösség, előkelő klub, amelyet autós szubkultúrának is nevezhetünk. (Majtényi 2000: 101–103).

Újabb érdekes példa az utazó akadémikusok világa, amely egy sajátos, magaskultúrának tekinthető szubkultúrát alkot. A konferenciáról konferenciára járogató akadémikusok saját életstílust gyakorolnak, a megfelelő rítusokkal és hiedelmekkel együtt. Sajátos öltözködésük, beszédmódjuk, erkölcsi normáik vannak. A szakmai öntudat és az elvégzett tanulmányok még nem jelentik például a pletyka szabályozó erejének hiányát vagy a lázadó ifjúsági kultúrák szexuális gyakorlatának a megvetését (Liiceanu 1999: 6). Az értelmiségiek létformájának szubkulturális jellegéhez hoz újabb gondolatokat Keszeg Anna is (Keszeg A. 2007).

Keszeg Vilmos a zöldág állításának szokása kapcsán teszi fel a kérdést, hogy van-e, lehetséges-e szubkultúrája a népi kultúrának? A május 1-i szokás egy „olyan alkalom, ahol individuális és közösségi önaffirmáció valósul meg. A szociális térben egyének és csoportok hívják fel magukra a figyelmet, s a hatásosság kedvéért, nagyrészt a közösségi normák többszöri, enyhe átlépésével.” (Keszeg V. 2007a: 286) A népi kultúra fogalma alatt nagyjából köztudott, hogy mit értünk, és ha a tagolódására kerül sor, akkor vidékek és műfajok megszokott rendje szerint történik, de az idézett tanulmány tanulsága az, hogy egy vidéken, egy településen, egy – hagyományos – közösségen belül milyen kulturális tartalmak sűrűsödése idéz elő különböző alkalmi vagy rendszeres csoportosulásokat. És ezek a csoportosulások akár a szubkultúra ismérvei által is körülírhatók.

Végül is az értelmezések és definíciók sokasága újraépíti a társadalomtudományok vizsgálódásának egy olyan vonalát, amely a kultúra tanulmányozására irányult, pontosabban a társadalom és a kultúra összefüggéseinek az elemzésére. Talán sosem volt szó egyetlen homogén emberi kultúráról, hiszen az etnográfus vagy a szociológus különbséget tett a városi és a falusi (ősi, igazi) kultúra között, avagy az angolszász területen az elit-kultúra és a hagyományos városi munkáskultúra között. Nagyon triviálisan a gazdag és a szegény csoportosulások, teoretizálva a civilizáció és a kultúra dimenziói különültek el egymástól. A kulturális tagolódás (legalábbis nem, életkor, rang és foglalkozás szerint) a tradicionális társadalmakban magától értetődő volt, de az urbanizált, iparosodó társadalomban problémássá vált, a kulturális távolság fenyegette a közrendet, a modernizáció, a társadalmi mobilitás gátjává vált. A média, a fogyasztói szokásrendszerek kialakulásával viszont a kutatás egy se nem elit, se nem népi, hanem egy populáris jelenségsomag felé irányult, a tömegkultúra felé. Mégis, a tömegkultúra vizsgálata nem egy szürke tömeget feltételezett, hanem főképpen a hivatalos kultúra intézményrendszereinek köszönhetően egy közös kultúrában osztozó, de egymástól elkülönülő szubkulturális életformacsoportok, ízléscsoportok együttesét (Wessely 2003: 10–16).

A szubkultúra elmélete nemcsak a jelenkori jelenségekre alkalmazható, hanem régebbiek elemzésére és rekonstruálására is. Az angol nyelvterületen már nagyon korai írások szóltak a „periférikus” csoportokról (kéregetők, csavargók, prostituáltak, homoszexuálisok, lumpenproletárok stb.), és ilyen esetekre a történeti szubkultúrák (*historical subcultures*) terminusát lehet alkalmazni (lásd Gelder–Thornton 1997: 261–311). Az ipari munkásság nem kizárólag a lumpenproletárok miatt kötődik a szubkultúrákhoz, hanem az első, fiatalokhoz kötődő szubkultúrák megjelenését a munkáskultúrából eredztetik. Phil Cohen szerint a szubkultúráknak van egy látens funkciója: kifejezni és megoldani azokat az ellentmondásokat, amelyek a szülői kultúrában lappanganak, és megoldatlanul maradnak. Az ellentmondások pedig annak voltak köszönhetőek a nyugati világban, hogy a fejlődéssel a munkásosztály puritanizmusa és az új fogyasztói kultúra között konfrontáció történt, ez pedig szubkultúrák sorozatát hozta létre, amelyek valamennyire vissza szerették volna állítani a szülői kultúra kohézióját, s azok elemeit más (osztály)kultúrák elemeivel kombinálni (Cohen P. 1997). A fiatalság ugyan a szubkultúrák által úgymond kiemelkedik az alárendelt és uniformizált munkáskultúrából, de ugyanúgy a domináns kultúra alatt marad. Az ilyen ifjúsági szubkultúrák csak a gazdaság és az életforma (fogyasztás) alakulásával váltak lehetségessé, amikor már megjelenik és állandóbbá válik a költőpénz és a szabadidő fogalma (Clarke et al. 1997).

Összegzésként: A szubkultúrák nem elzárt világok, hanem a kultúra többi szegmensével együvé tartozó, változó és átjárható csoportosulások, adott időpontban bizonyos kulturális elemek sűrűsödési pontjai, és ezek az elemek magának az emberi kultúrának a részei, amelyek adott ponton kiemelt jelentőségre tesznek szert, csoportszervező erővel bírnak, bizonyos normákat, szimbólumokat termelnek ki, és az aspiránsoknak identifikációs bázist biztosítanak. Az egyén egyszerre több ilyen csoporthoz tartozhat, a különböző helyzetekben a megfelelő identifikációs gesztussal fejezi ki az illető csoporthoz való tar-

tozását. A városban különösen sok lehetőség adódik a különböző csoportokhoz való csatlakozásra, és ezek között a foglalkozás, a szabadidő eltöltésének módozatai, a generációs sajátosságok fontos helyet töltenek be. Mint ahogy a *Csoportok és kultúrák* című kötet is bizonyítja, a szubkultúrák elmélete széles körben alkalmazható, még akkor is, ha nem mindig használatos maga a terminus, és nincs egy elméleti megalapozottságú konszenzus a kutatók között (Jakab–Keszeg 2007). És mivel a szubkultúra terminus túlon túl összenőtt a fiatalok zenei szubkultúráinak a jelentésével, ennek szinonimáját, a csoportkultúrát fogom használni a továbbiakban – szubkultúra jelentésben.

Az identitás játéka – egyetemesség és sajátosság

Társadalmi csoportok, közösségi jelenségek esetében nem igazán lehet megkerülni az identitás kérdését. Az identifikációs gesztusok határozzák meg a csoportok létét, csoportként való funkcionálását, a társadalom többi szegmensével való viszonyait. Az identitás szorosan kötődik a szubkultúrák elméletéhez, de a városi lét heterogén tapasztalatához is, hiszen a viszonyok sokaságában, az interakciók állandóan változó kontextusaiban az egyén folyamatos önmeghatározásra kénytelen, identitása sokféleképpen aktivizálódik.

A szó szerint parttalan szakirodalomból kezdetben azokat az írásokat használtam fel, amelyeket a magyar etnográfiában leginkább jelen voltak, majd a narratív identitás irányában kutattam tovább, de végül is számba veendő eredménynek a fogalom jelentésének végiggondolását, saját alkalmazását tartom. Akárcsak a városkutatás esetében, a különböző tudományterületek eredményei, azaz a történettudomány (Assmann 1999), az antropológia (Barth 1996, Cohen A. 1997, Eriksen 2008, Papp 2005, Sárkány 2000, Smith 1991), a szociológia (Boudon 1981, Bourdieu 1985, Veres 2005), a szociál- és narratív pszichológia (László 1999, László 2005, László–Thomka 2001, Pataki 2001, Pataki 2004, Pólya 2007), a filozófia (Tengelyi 1998), a politikatudomány, politikafilozófia (Bakk 2008, Bodó 2004, Calhoun 1997) vagy általában a társadalomtudományok (vö. Rákai–Kovács 2003) közös vonásait hasznosítva alakult ki egy saját értelmezés és alkalmazás szükségessége.

Ha az egyszerű meghatározás mellett voksolunk, akkor azt mondhatjuk, hogy az identitás egyenlő az önzonossággal. Ennek a gondolatnak a gyökerei már Arisztotelészig visszanyúlnak, aki szerint az azonosság az ellentmondás-mentesség elvén alapul, vagyis az ember képtelen egy és ugyanazon dolog igenlésére és tagadására (Odorics 2003: 70). Valaminek az azonossága a másiktól való különbözőségét jelenti, vagyis az identitás mindig a másikkal való kapcsolatban jelenik meg. Már az identitáskutatások úttörőjének, Erik H. Eriksonnak a felfogásában is döntő szerepe van az egyén társadalmi környezetéhez fűződő viszonyának. Az identitás ekképpen „az egyén személyes sajátossága, amely önmaga testi mivoltának, szülői előképeknek, egyre bővülő társadalmi tapasztalatoknak és benyomásoknak kulturális feldolgozásával formálódik ki és nyer tartós elismerést a vele

érintkezők körében” (Eriksont idézi Sárkány 2000: 101). Meghatározó a kulturális feldolgozás mozzanata, ugyanis az egyén a társadalmi környezet kulturális mintakészletéből merít. Az egyén beleszületik egy adott kultúrába, ennek a kultúrának a hatása és saját személyiségének jegyei keresztpontjában formálódik identitása, amelyet a szocializáció során igazít társadalmának kereteihez. Megéli egyéni identitását egy társadalmi-kulturális kommunikációs rendszerben, folyamatos közösségi adaptációk és reflexiók során (Papp 2005: 64–66).

Habár a korai gondolatok is magukkal hozzák a szociális dinamika fontosságát, a meghatározások, a felfogás sokáig túl statikusan kezeli az identitást, például: az identitás az önmagunkról alkotott kép, és/vagy a mások által rólunk alkotott kép (Cohen 1997: 101). A kép valójában túl statikusnak tűnik, mert az egyén élete során állandóan változik, a társadalmi lét folyamatos interakciójában nem maradhat egy adott, jól meghatározható alakzat. Inkább a biológiai adottságok és társadalmi hatások egymásra vetülése lenne a mágikus formula, de a meghatározó lényeg a kulturális feldolgozás, a szociális kontextus. Mint ahogyan bármilyen megnyilvánulásakor az egyén a saját környezetének mintakészletéből merít, ez történik identitásalkotáskor, identitás-megnyilvánulásakor is. Igaz, az identitás éppen a sajátosat, az egyedit hivatott demonstrálni, de semmi nem lehet egyedi egy viszonyítási lehetőség nélkül. Egyén–egyén, egyén–csoport viszonya termeli ki az identitást, de nem a semmiből, nem egy semleges kezdőpontból, hanem az említett viszonyrendszernek megfelelően. Ugyanezt állítja Jan Assmann is, aki kategorikusan kijelenti, hogy mindenféle identitás „szociogén” és kulturálisan meghatározott. Mindegyik társadalmi konstrukció, tehát kulturális identitás (Assmann 1999: 131).

Ugyancsak Assmann tesz különbséget az egyéni és személyes identitás között, az előbbi az egyén biológiai dimenziói mentén tudatosuló egyediség, egyszerűség képzete, míg az utóbbi a társadalomban elfoglalt helyét reprezentálja (Assmann 1999: 130–131). Az egyéni identitás olyannyira természetes, hiszen mindenkire egyforma „súlyal” érvényes, hogy a társadalmi létben valójában relevanciája nem mérvadó, pontosabban maga az egyéni identitás is csupán a személyes identitásban, azaz a társadalmi dimenzióban létezhet és rendelkezhet bármiféle motoritással és jelentéssel.

A felhasznált összegző munkák az identitást általában egy kognitív szerkezetként fogják fel, amely elhelyezi az egyént létének társadalmi terében, és dicséretes módon kiemeli dinamikus jellegét. Pataki elismeri, hogy a kutatásokban hangsúlyos aszimmetriák mutatathatóak fel. Túl sokat foglalkoztak/foglalkoznak az elmélettel az empirikus kutatások helyett, és túl sokan inkább az identitás szerkezeti, leíró vizsgálatát űzik, elhanyagolva a dinamikus jelleget (Pataki 2001: 133). Általában elhatárolják a pszichológiai identitást (Assmann ezt nevezi egyéninek) és a szociális identitást (Assmannál személyes). Az előbbi az, amelyik stabilabb (biológiai jellemzők és ezekhez fűződő konkrétumok), az utóbbi pedig a dinamikusabb (szerepek). Pataki inkább identításelemekről beszél, amelyek között vannak stabilabbak és változók, és amelyek egy szerkezetbe integrálódnak, de ez a szerkezet sohasem működik a maga teljességében, hanem csak éppen aktuális elemek funkcionálnak. Ezt nevezi ő operatív vagy aktualizált identitásnak (Pataki 2001: 151).

Másképpen is lehet közeledni ehhez a kérdéshez, és eszerint a kutatások két irányt képviselnek: egyik szerint az én-rendszer tartós szerkezettel rendelkezik, a másik szerint viszont helyzeti én-kép konstruálások folyamata történik (Pataki 2001: 206). Ez utóbbi irányzat már a dinamikus jelleget emeli ki, és közelít a posztmodern identitás-felfogáshoz, amely szerint a posztmodern korban az identitás szétesik. Ezen a ponton Habermas kijelentését szokás idézni: *lehetséges-e ma világosan körülhatárolt identitás, amely egzisztenciális biztonságot nyújt az egyénnek?* Vagyis ma már a zavaros identitáskonceptió a divatos, *az vagyok, akit választok* (vö. Pataki 2001: 292–293). A nagy történelmi eseményeket, a rendszerváltást emlegetik, amely felszabdalta az identitást, hiszen ma már egyre több közösséghez, csoportosuláshoz tartozik az egyén. Pedig a huszadik század nagy eseményei előtt is ugyanolyan szituációfüggő volt az identitás, mint manapság. Nem az identitás lett zavarosabb – ha a társadalmi dinamikát tartjuk szem előtt –, hanem talán a szituációk, az interakciók sokasodtak meg, és a kulturális modellek, amelyekből meríthet, amelyek közül választhat az egyén. A posztmodern korban már az identitás helyett az identifikációt ajánlják egyes szerzők (vö. Bodó 2004: 47).

Egyre inkább teret nyer az interakciós én fogalma, vagyis az identitás szituációkban, interakciókban megnyilatkozó jellege. Erre utal az etnográfiai kutatások szakirodalmában is, amely viszont főképpen csoportok, etnikumok szintjén tárgyalja a kérdést. Az etnikai csoportok is interakciókban, gazdasági, történelmi, politikai körülmények között jönnek létre, nem eleve adottak. És nem is stabilak, hiszen a határok mindig változnak, változhatnak (Barth 1996). Maga a régió sem egy eleve adott entitás, hanem a történelem, az interakciók, regionális írók, politikusok és eszmék eredménye (Bourdieu 1985). Ehhez igazodik a nemzet kategóriája is, mivel a nemzeti identitás sokkal inkább labilis mint szent, és a váltások ugyan megterhelik a személyiséget, de az egyén nem receptálja ezt oly tragikusan, hiszen társadalmi adaptációról van szó (Komoróczy 1995). A nemzeti identitás az eredet, vallás, nyelv, szimbólumok alapján a nemzeti érzést, nemzet létezésének érzését eredményezi még olyan csoportoknál is, akiknek nincsen saját államuk. Egyik alapvető identitása lett a modern világnak, típusai (spontán, tudatos, ideologikus) pedig a kulturális meghatározottság fokozatait mutatják ki. A posztmodern eljövételével viszont már a nemzeti identitáson túl kell tekinteni, a posztmodernnek nevezett identitás már fragmentáltabb, kozmopolitább: a regionális identitáson kívül a transznacionális, a globális tartalmakkal azonosul (vö. Smith 1991: 143–177, Veres 2005: 40–45). Ha a nemzeti identitás eléggé megerősödött egy adott közösségben, akkor a politikai szint egyik leghatásosabb eleme lehet, politikai identitássá válhat, amely a cselekvő közösségek identitása, egy mi-tudaton alapuló, a másiktól elkülönülő kategória (Bakk 2008: 29). Az ilyen típusú identitások pedig a nyilvános térben állandóan jelen kívánnak lenni, az elismerést keresik állandóan, és ezáltal identitáspolitikák sokaságát hívják életre, amelyek a konszolidációt hirdetik, gyakran a manipulációt gyakorolják, de mindennek előtt az identitás kimerevítését, szimbolikus rögzítését képezik. Habár az identitás iránti fogékonyság mindenhol jelen van, univerzális, maguk az identitások nem azok, de a róluk folyó diskurzusok modern jelenségek, a modern kor lényegéhez tartoznak (vö. Calhoun 1997: 99–104).

Megragadásuk és kutatásuk sosem lesz probléma nélküli, de fontos a rájuk irányuló megközelítésmód, a kutatási módszertan. Túl statikus eszközökkel nem megyünk sokra, habár mindenképpen szükség van valamiféle rögzíthetőségre. A kérdőíves módszerek csak akkor hatásosak, ha engedik mesélni az adatközlőt, ha olyan szövegeket hoznak a felszínre, amelyek engedik megnyilvánulni az illető identitását. A nemzeti identitásra koncentráló kutatások igencsak szűk kereteket szabnak meg, a nemzeti jelleg ab ovo kihangsúlyozása, a nemzet „megtagadása”, „kihalásának veszélye”, „megmaradása” pedig inkább politikai, mint tudományos színre vezetik a vizsgálatot (lásd Gereben 1999, Gereben 2007). De még ebben az esetben is az identitástudatot vertikálisan és horizontálisan is rétegzett fogalomként kénytelenek meghatározni (Gereben 2007: 50–51). Éppen kolozsvári helyszínű kutatások dekonstruálták a stabil, a magától adott identitás lehetőségét, mert rájöttek, hogy adott rögzítési kategóriák (férfi, nő, magyar, román, cigány stb.) nem természetesen adóttak, az egyéneknek ezekbe való besorolásuk pedig egyáltalán nem problémamentes, hanem folyamatok, kontextusok, identifikációs stratégiák vizsgálata lehetséges inkább. A hatalmi erőterekben megnyilvánuló etnikai és nemi identitásoknak a konstruált jellege bontakozott ki, ezeket úgy lehetett megérteni, mint identifikációs folyamatokat, amelyek konkrét fizikai és szimbolikus kontextusokban történnek (Magyar-Vincze 2001: 9–13).

Hasznosabb a narratív szempontból megfigyelni az identitást, a történetek tudománya felől. A narratív identitás egy olyan forma, amelyre az egyén az elbeszélő funkció révén tesz szert – állítja Ricoeur (Ricoeur 2001: 15). Az, hogy kik is vagyunk, életünk történetéből derül ki, mi több, önazonosságunk is élettörténetünk egységességében áll. Ez nem azt jelenti, hogy az egyén nem változik, hanem azt, hogy életét egy egységes történet keretében tudja megfogalmazni (Tengelyi 1998: 15–16). Az azonosság latin terminusainál már megmutatkozik a különbség, mert az *idem* az azonosat, a tökéletesen hasonlót jelenti, tehát változatlan, rögzített entitást, míg az *ipse* az önmagasságot, önmagát, vagyis nem vonja maga után a rögzítettséget és változatlanságot. Ha a cselekményszövés narratív azonosságát vizsgáljuk meg, akkor jutunk el a szereplő azonosságához, és mivel a történet transzformációs láncolat, úgy a hős, a szereplő az állandóság és a változó alakja egyszerre, önmaga marad, mégis állandóan változik, a különböző szituációkhoz adaptálódva. Ha ezt az aspektust figyelembe vesszük, akkor a megkonstruáltság kikerülhetetlen (Ricoeur 2001: 15–20).

A narratív pszichológia szerint az elbeszélő funkció a pszichikum általános antropológiai sajátossága, így az elbeszélés már a verbális történet, a nyelv előtt létezik, „mint a valóság tudati konstrukciójának jelentésekkel és értelemmel való felruházásának természetes módja” (László 2005: 43). Ekként az egyéni és a szociális identitás is az elbeszélésből vezetődik le. A szociális identitások kialakulásában és működésében/működtetésében nagy szerepe van az adott csoport szociális reprezentációinak. A szociális reprezentációk az egyének mindennapi kommunikációjában kialakuló olyan koncepciók és magyarázatok halmazai, amelyek a mindennapi életből erednek. Csoportspecifikusak, tehát valamennyire lehet tipizálni és osztályozni őket. A különböző egyének, csoportok,

kultúrák számára ezek jelentik a társadalmi valóságot (László 2005: 63–65). A reprezentációk a valóságként jelennek meg egy adott csoport vagy kultúra esetében, és a valóságnak tekintett jelenségek (ön)azonosságát az identitással fedik le, és ilyen szempontból az identitás egy nyelvi és retorikai konstrukció, amely a metaforikus totalizáció segítségével hozza létre valamely létező azonosságát. A metaforikus totalizáció Nietzschének a tudat fenomenalizációjával kapcsolatos művelete, amely mind a megismerésben, mind az identitásképzésben döntő retorikai művelet: a létezők megismerése metaforikusan, a dolgok érzékelésével helyettesítődik, s a létezők esetleges tulajdonságát elszakítja a hordozótól, s az egészével azonosítja (Odorics 2003: 71).

A Ricoeur és Tengelyi által felvezetett önazonosság egységessége és élettörténet egységessége alapján fogalmazható meg az identitás élettörténeti modellje. McAdams ilyen értelemben az élettörténet négy összetevőjét sorolja fel: az ideológiai hátteret (világnézetek), az imágók (szereplők) sorát, a nukleáris epizódokat és a generativitás dimenzióját, azaz a forogatókönyvet (McAdams 2001: 165–172). Az élettörténet is egy elbeszélés, ennek megfelelően véges számú alkotóelemből és ezek variációjából áll. A variációk által jön létre a kontextualizált nyilatkozat, vagyis az identitás kinyilvánítása az éppen aktuális élettörténet által.

Az elbeszélt események és az identitás állapota közötti viszonyok határozzák meg Pólya Tibor narratológiai megközelítését. Két alapvetése van a szerzőnek: az első szerint a szociális identitáshoz kapcsolódó események elbeszélése során az elbeszélő személy adott identitáskategóriája aktivizálódik, a második szerint az identitásállapot minősége hatással van az élettörténeti elbeszélés formájára, szerkezetére (Pólya 2007: 12). Fontos mindkettő, habár az identitáskategória terminus még mindig nem biztosítja azt a teljes dinamikát, ami számomra mérvadó.

Én viszont tágabb értelemben is ezt a kifejezést használom, tehát mindenféle identitást, amely egy szövegben jelen van, narratív identitásnak nevezek, hiszen nem a „valós” hétköznapiakban megnyilvánuló identitásokról van szó, hanem egy adott kontextusban elhangzó szövegben feltárható formákról. Igaz viszont, hogy a narratív identitások aszociációs párhuzamok a társadalmi térben és időben létező identitásformáknak, és a szövegek felőli megközelítés az utóbbiak mélyebb feltárását és megértését teszi lehetővé, és ami nagyon lényeges, az okok és összefüggések rendszerére is fényt deríthet. De a kettő nem ugyanaz – mint ahogy a társadalom sem egyenlő a róla szóló szövegekkel –, és nem szabad szem elől téveszteni, hogy a kutató szövegekkel dolgozik.

Számomra az identitás nem egy kép, nem egy szerep, hanem egy szituációorientált – az élettörténet esetében pedig beszédhelyzet-orientált – kulturális attitűd, és ezáltal egy kontextusfüggő túlélési stratégia. A túlélést nem a legdrasztikusabb értelemben kell felfogni, hanem a mindennapi vagy bármilyen alkalomkor megnyilvánuló viszonyokban való – lehetőleg terhelésmentes – részvételt az önazonosság többé vagy kevésbé hangsúlyos felmutatásával. Attitűd, vagyis viselkedésmód, pontosabban önmagam lenni valahol, valamikor, valakik mellett vagy valakikkel szemben stb. Létezik egy én, ami egy stabil kategória, inkább egy létérzés, egy filozófiai kategória, és létezik az identitás, amely egy

viselkedésmód, egy állandó dinamika. Az identitás azt jelenti, hogy hogyan viselkedünk különböző helyzetekben, a lét szociális viszonyhálóiban. Önmagunk vagyunk, de nem akárhogyan. Úgy – és itt a deviancia illuzórikus szabadsága sem menekülhet –, ahogyan a kultúránk által lehetünk, merítve belőle vagy éppenséggel megtagadva azt.

Az identitás az önmagam lenni, önmagamként viselkedni értelemben valóban azt is jelenti, hogy válogatni lehet a szerepek között, a megfelelő pillanatban és helyzetben az önmagamnak megfelelő szerepet mutatni fel. Ezek szerint pedig ténylegesen egy univerzália, mindenkinek megadatott dolog, amit mindenki egyedien használ, ettől lesz személyes az önazonossága. És mivel attitűd, akkor ténylegesen kulturálisan meghatározott, a társadalomban működik, így pedig egyidős azzal, valójában időtlen, hiszen amióta emberi kultúra és társadalom létezik, azóta egy alapjelenség. A modern kor identitáslehetőségei nem jelentik azt, hogy csak újabban lett valóban fontos az identitás, de régebben, főként az egyház tökéletesen kidolgozott rendszerét adta az identitásmintáknak, és a modernség ezeket az úgymond tiszta identitásformákat rombolta le, tette problematikusá (Calhoun 1997: 101). A formák sokasága vagy leszűkülése viszont mit sem von le az identitás mint kulturális attitűd, mindennapi léthelyzetekben való viselkedésmód fontosságából és érvényességéből.

A szociális helyzetekben újra meg újra kialakuló vagy aktivizálódó identitás a társadalom vagy csoport felé szituációorientált viselkedést és adaptációs aktusokat mutat, viszont ugyanolyan fontossága van annak is, hogy az egyén önmaga felé hogyan fogja fel és éli meg identitását, tehát van egy erőteljes érzelmi vonzata, amelyet a tudományosság szempontjából nem igazán méltattak, kivételt Pataki Ferenc képez (Pataki 2004). Az érzelmi aspektus megnyilvánulásai szorgalmazták a kutatókat abban, hogy az identitás válságáról, tragédiájáról, posztmodern szétesettségéről szóljanak, és az érzelmi meghatározottság jelzései teszik magát az identitás funkcionálását is hétköznapiasan megfoghatóvá, a társadalom tagjai számára is receptálhatóvá, értelmezhetővé, természetesen a megfelelő szimbólumok és rögzített kategóriák mellett.

Eriksen szerint az etnikai identitás az etnicitás szimbolikus dimenziója (Eriksen 2008: 89), akárcsak az élettörténet az életpálya szimbolikus dimenziója. Talán jobban érthetővé válik az identitás jelentése, ha úgy írjuk le, hogy az identitásnak van egy operatív dimenziója, ami a tulajdonképpeni társadalmi motorika, az adott helyzetben való megnyilatkozás, és van egy szimbolikus dimenziója, vagyis a rövidebb vagy hosszabb ideig rögzülő formák és tartalmak, vagyis amikor a kulturális tartalmak konkretizálódnak. Ez különösen a csoportidentitás esetében látható, amikor – például közösségi ünnepeléskor, alkalmakkor – az adott kulturális tartalom annyira lerögzül, hogy kanonizált forma válik belőle, mintaként kerül forgalomba az identitással kapcsolatos diskurzusokban. A szimbolikus dimenzió mutatja meg azokat a jelenségeket, amiket az identitás formáinak, típusainak, területeinek szokás nevezni, és amely valójában hasznos annyiban, hogy habár lerögzít egy dinamikát, megragadhatóvá és értelmezhetővé teszi azt.

Bármilyen szempontból és tudományos paradigma szerint is vizsgálták az identitást, bármilyen formáit, területeit, megnyilvánulásait, csoportosítását vagy osztályozását

adták meg, szinte kivétel nélkül minden szerzőnek volt egy megjegyzése, mely szerint „természetesen” vagy „persze” vagy „tulajdonképpen” a megadott típusok, elemek vagy osztályozási egységek nem különülnek el élesen egymástól, nehéz őket tisztán elválasztani egymástól, nehéz a határokat megvonni. Ez az én gondolatomat támasztja alá, mely szerint egy attitűddel, egy társadalmi dinamikával van dolgunk, és maga a tett, a cselekvés a lényeges aspektus, nem a típus, a tartalom. A cselekvés adja meg a tartalomnak a jelentését és jelentőségét – ez pedig egyéni teljesítmény.

Az identitás funkcionalitása egyik lényeges szempontnak számít, különösen azért, mert a kutató többféle forrással szembesül, mindegyiknek mások a jellemzői, mindegyik más-más diskurzust képvisel. Különböző forrásokból kell tehát az identitás jelenségét feltárni. Raymond Boudon, a kontextualizált individualizmus képviselője állította fel a logikus és nonlogikus cselekvések oppozícióját, valamint a funkcionális és nonfunkcionális rendszereket. Szerinte akkor beszélhetünk funkcionális rendszerről, amikor az egyének társadalmi szerepei között jön létre interakció. Ha nem így történik, hanem csak esetleges, véletlenszerű csoportosulásról van szó, akkor már nonfunkcionális rendszerről beszélünk (Boudon 1981: 39–42). A funkcionális rendszerek esetében meghatározó a szerep fogalma. A szerepet pedig egy adott csoport normái határozzák meg, olyan normák, amelyeknek az egyének meg kell felelni, az alkalmas szerepet fel kell venni. Az egyén általában több szerepet játszik, akárcsak több identitást képvisel.

Boudon fogalom párjának analógiájára beszélhetünk funkcionális és nonfunkcionális identitásról. Az optimális felhasználhatóság érdekében átfogalmazni leszek kénytelen, avagy inkább adaptálni az identitás kérdéskörére. Ezáltal azt értem, hogy a funkcionális rendszer – enyhe átalakítással – minden olyan interakció, amelynek szociális relevanciája van. Mindez logikus is, hiszen ha valaminek nincsen szociális relevanciája, az nem lehet funkcionális társadalmi szempontból. És ebben az esetben csakis olyan identitást nevezhetünk funkcionálisnak, amelyik szociális relevanciával rendelkezik. Mit is jelenthet az identitás esetében a szociális relevancia? Azt, hogy – triviálisan fogalmazva – az identitásnak súlya van. Nem egy halott laboratóriumi kép, hanem interakcióban megnyilvánuló, tehát interakcióra képes viselkedésmód. Képes önmagát megmutatni vagy felmutatni oly módon, hogy hatása van, tehát az interakciós felekben tudatosítja jelenlétét, valamint választ, reakciót is kiprovokálhat. Mindenképpen aktív eleme a szociális viszonyrendszereknek, nem pedig egy passzív kép.

Az identitások funkcionális működését a résztvevő megfigyeléssel lehet tetten érni, de mivel jelen esetben ezt nem tehetem meg, az összes többi forrástípust a nonfunkcionális kategóriába vagyok kénytelen szorítani. A szövegek textuális lényegüknél fogva mestersegések, tehát nem hordozhatnak funkcionális identitásokat. A bennük felbukkanó identitások is kulturálisan és társadalmilag meghatározott attitűdök, és verbális attitűdök, de továbbra is a szövegek szintjén megnyilvánuló identitások. Valóban utalnak a társadalmi interakciókban megnyilvánuló identitásokra és megnevezik azokat, de nem egyenlőek velük. Boudon terminológiáját használva kijelenthető, hogy a szövegekben megjelenő identitások ezáltal a társadalmi lét funkcionális identitásainak nonfunkcionális párhajai,

megfelelői. A szövegek és a társadalmi lét között pedig csupán szimbolikus megfelelés van, és nem egyenlőségjel, tehát ami a szöveg szintjén funkcionális, az már a mindennapokban nonfunkcionális és vice versa. Létezik azonban egy kivétel. Ha az élettörténetet holisztikusan érzékeljük és értelmezzük, akkor felruházzuk a maga funkcionalitásával abban az esetben is, amikor identitásformaként, az identitás termékeként fogjuk fel. Említettem, hogy a teljes élettörténet lehet egy identitásforma, egy adott beszédhelyzetben megnyilvánuló kijelentés, amit az egyén önmagáról tesz. Ekkor viszont maga is funkcionális identitássá válik, mert egy társadalmi interakcióban születik, társadalmi viselkedésmódként, ezennel társadalmi relevanciával is rendelkezik. A gyűjtő és interjúalánya a lehetséges legvalósabb társadalmi helyzetben találkozik, kettejük között kommunikációs aktus, állandó interakció zajlik le, melyben a mesélő sajátos viselkedése identitásként funkcionál: felmutat egy szöveget, egy biografikus szöveget, amellyel teljes mértékben azonosul. Ugyan a szerző kiléte problematikus, mert a gyűjtőnek jóval nagyobb a szerepe ebben a szituációban, mint ahogy első látásra tűnik, a szöveg a maga teljességében mégis a beszélgetőtárs identifikációs gesztusa, amely válasz a kutató állandó provokációjára. És ez esetben a mesterséges jelleg foka vagy mértéke nem mérvadó a funkcionalitás megállapításában. Egyrészt maga a gyűjtő járul hozzá a mesterséges alkotás megszületéséhez, másrészt viszont ő maga tisztában is van ezzel, és (remélhetőleg) számol is ezzel a kutatás során. De ez a számontartott mesterségesség kikerülhetetlen, ha ilyen típusú forrással van dolgunk, az élettörténetnek ez a természetes közege.

Amikor nincs lehetőség direkt megfigyelésre, akkor a különböző forrásokból kell leszűrniünk és értelmeznünk az identitást, tehát a nonfunkcionális identitásoknak kell megkeresniünk a funkcionális párjait, mintegy rekonstruálni ezeket, ugyanúgy ahogy a történeti jelenségek minden más aspektusát rekonstruálni és értelmezni szoktuk.

Összegzésként: Az identitás egy alapvető kulturális attitűd, amely különböző szituációkban különböző tartalmakat konkretizál, de maga a társadalmi dinamika ugyanúgy funkcionál. Egyetemessége és sajátossága bármikor és bárhol megragadható, az egyéni szint megnyilvánulásai ugyanúgy a saját jelenségéhez tartoznak, mint a különböző csoportosulások, szerveződések, szimbolikus közösségek felvállalása. Az attitűd, mint társadalmi motorika, érzelmi telítettség által válik az egyén megélhető tapasztalatává, magának az érzelmi kötődésnek legtöbb esetben döntő hatása van az identitás szimbolikus dimenziójában megnyilvánuló formák, típusok, szerepek kiválasztásában és több-kevesebb ideig való rögzítésében. Sem a csoportkultúrák, sem a városi lét sokrétűsége nem értelmezhető az identitás mint kultúrában gyökerező társadalmi praxis számbavétele nélkül. A munkásklubok a szakmai, a generációs, a konkrét szabadidős csoportosulási tartalmakat és kötődéseket is aktivizálják az identitás szempontjából. A funkcionális formák pedig a forrásokból feltárható nonfunkcionális identitások által ragadhatók meg, külön esetként tárgyalva az élettörténeteket.

Narratológia – biografikus szöveg és identitás

Már az előző alfejezetben szó volt a narratológia egyik alapvető fogalmáról, a narratív identitásról. A bevezetőben arról is írtam, hogy a narratív megközelítés munkám egészére rányomta bélyegét. A narratológia, mint az elbeszélés és a történetek elmélete, a legkülönbözőbb területeken hasznosítható, jelen esetben a szövegek és az identitás megértésében és elemzésében nyújt segítséget. A néprajzi terepmunka produktumai pedig elsősorban az élettörténetek, a biografikus szövegek, ezeknek a narratív megközelítése pedig a kontextualizálás és az elméleti megragadás műveleteit könnyíti meg. A felgyűjtött szövegek mellett a többi forrástípus is megköveteli a narratív megközelítést, mivel mind-egyiknek saját története van, mindegyik saját diskurzust képvisel, és ezeknek a vizsgálata nélkül az értelmezés sem lehet teljes.

Ha társadalmi létünk bármely szegmensét vesszük számba, akár azt mondhatjuk, hogy minden emberi cselekedet és ennek eredménye narratívaként fogható fel. Az emberi életek maguk is narratív események, vagyis a narratívumok áthatják a hétköznapi életet, így az ember úgy is éli meg az eseményeket, mint narratívumokat (Gergen K.–Gergen M. 2001: 78). Ekként a narratívum alapvető jelentés-konstrukciós eszköz, tehát nemcsak tudás-konstrukció, hanem élményszerzési mód is. Olyan mintázattelví jelenségsíkot képvisel, ahol a pszichológiai jelenségek a komplexitás olyan síkján jelennek meg, hogy lehetővé teszik a diagnózist, a komplex analízist, tehát a narratívumok a pszichológia szempontjából is a tudományos vizsgálat tárgyát képezhetik (László 2005: 15–21).

A rengeteg történet között nehéz kiigazodni, ezért Roland Barthes szükségesnek tartja, hogy legyen egy olyan elmélet, amelynek segítségével leírni és osztályozni lehessen a történeteket. A strukturális elemzéshez kiinduló modellként a nyelvészetet ajánlja (Barthes 1988: 379). Kétségen kívül a strukturális elemzés, a funkció–cselekvések–narráció szintek rétegzettségé fontos hozadéka lehet bármilyen szöveg elemzésének és értelmezésének, de a nyelvészet maga is csupán egyik a tudományos narratívák közül. Bármely tudomány, kutatási irányzat, iskola rendelkezik egy történettel, és az újabb történetek sokszor ezekkel ellentétben jönnek létre. A narratívák létrehozása magyarázó és elemző módszer lehet, ugyanakkor identitást és identitástudatot képez – egyéni és tudományterületi szinten egyaránt. A különböző tudományterületek narratív megközelítése a beszédmódok és narratívák hasonlóságait tárják fel, rámutatva arra, hogy történelmi és irodalmi, egyáltalán tudományos és irodalmi⁹, szakmai és biográfiai narratívák nem idegenek egymástól (lásd Thomka 1998a, Thomka 1998b, Thomka 1999, Thomka 2000, László–Thomka 2001, Rákai–Kovács 2003).

---

⁹ A tudományos és a szépirodalmi szöveg és beszédmód kapcsolatáról bővebben lesz szó a szépirodalmi szövegek forrásként való felhasználásán alapuló külön fejezetben.

Különböző területeken való hasznosíthatósága batorítja a narratív szemlélet használatát különböző forrástípusok egybevetésekor, különböző beszédmódok összevetésekor. Jelen esetben a narratív identitás, a szövegek és identitás viszonya az a terület, ahol leginkább hasznosítható, valamint a szövegek és kontextusok egymást meghatározó kapcsolata. A narratív identitásról már volt bővebben szó, ezért csupán két további aspektust szeretnék érinteni, amelyek egymással és a narratív identitással is kapcsolatban vannak.

Pólya Tibor állítása szerint a narratológia egyik meghatározó dimenziója a narratív perspektíva, azaz az elbeszélői nézőpont, amely irodalmi művekben komplexebb lehet, mert az elbeszélő és egy sor szereplő nézőpontjai is váltakozhatnak. Az élettörténetek esetében már könnyebben meghatározható, de itt is különböző formákat vehet fel, a helyzetnek megfelelő intencióktól függően (Pólya 2007: 34–41). A narratív perspektíva mind a felgyűjtött biografikus szövegekben, mind a többi forrástípus esetében döntő jelentőségű, mert utal a kiindulóra és a végcélra is, ugyanakkor felfedi a narratíva menetét. Az elbeszélő nézőpont elemzésével állapíthatók meg az intenciók összefüggései, az intenciók pedig meghatározzák a történetmondás motívumait és beszédmódját, a diskurzus milyenségét. Ez fordítva is igaz, vagyis a motívumokról és a diskurzus jellegéről következtethetünk az intenciókra, implicite a perspektívára. A célt a perspektíva iránya határozza meg, és ez a gyűjtések esetében a gyűjtő és a mesélő közötti dialógus terméke, a többi esetben pedig a kutató és a források dialógusáé. Maga a diskurzus telíti meg a kiindulópont és a cél közötti teret különféle elemekkel, a megfelelő motívumokkal, amelyek végül is felépítik a narratívát.

Az élettörténetek és egyéb biografikus szövegek elhangzása egy identifikációs aktus, az adott helyzetben éppen adott célnak való megfelelni akarás nem takarhatja el a végső célt: az én megkonstruálását, az identitás narratív funkcionálása általi felmutatását, a személyiség adott kontextusú megfogalmazását. A narratív perspektíva ilyenkor a mesélő egyén nézőpontja, és ekképpen az értelmezés irányát is megszabja. Az írott, nyomtatott források már az irodalmi művekhez hasonló multiperspektivitás lehetőségét mutatják, ilyen esetben a megfelelő kontextusok felvázolása, magának a forrásnak az alapos vizsgálata és elemzése, és természetesen magának a kutatásnak a tárgya és a célja határozza meg a – kutatás szempontjából – helyes perspektíva meghatározását. Az illető forrást valamilyen intencióval hozták létre, tehát egy adott perspektívát képvisel, de ez nem kell szükségszerűen megegyezzen a kutatás által érdekelt perspektívával, hanem az utóbbit magából a forrásból kell kiemelni, nem feledve annak eredeti nézőpontját, jellegét, céljait.

A források narratív megközelítése, a perspektíva és az intenció természete túlmutat a szövegen, annak környezetére irányítja a figyelmet, mely nélkül az értelmezés félrecsúszhat. A szövegek sosincsnek egyedül. Más szövegekhez kapcsolódnak és más szövegeket hoznak létre. Az őket létrehozó intenció pedig nem immanens dimenziójuk, hanem kontextusuk függvénye. A narratológiai vizsgálat arra is megtanít, hogy a lehető legszélesebb – releváns – kontextusban vizsgáljuk magát a szöveget. A néprajzi terepmunkában különösen fontos a nyelven kívüli szituáció, a beszélés néprajzának tanulságai. A szöveg minden esetben kontextusának, egy adott időszak kultúrájának, rétegg kultúrájának, társas-

dalmának, társadalmi csoportjának a lenyomata. Maga az elbeszélés, a narráció pedig egy viselkedésforma, amely szabályoz, átrendezi a viszonyokat, sajátos funkciót hordoz magában (vö. Keszeg V. 1996, Keszeg V. 2002). A dekontextualizált szöveg merő fikció, saját kontextusai (fizikai, társadalmi/kulturális, kognitív és szövegkontextusa – Hoppál 1977: 72–73) nélkül értelmezhetetlen (Keszeg V. 2004a: 9–15). A történeti források ugyancsak kontextusfüggő használatot és értelmezést szükségeltetnek, különösen fontos a szövegkörnyezetük, rendeltetésük és a tágabb történeti, társadalmi és kulturális környezetük.

Összegzésként: A kutatott jelenség, a városhoz hasonlóan, a különböző források és a saját értelmezés intertextualitásában, szövegköziségében helyezkedik el, ebben a környezetben ragadható meg. A szövegekkel való munka pedig a narratológia szemléletét hívja elő, melynek segítségével a szövegen belüli és kívüli jelentéseket, a jelenség és reprezentációinak természetét és struktúráját értelmezhetem. Habár ez a szemlélet hosszasan ideje meghatározza munkámat, a disszertáció egészére nyomja rá bélyegét, különösen fontosnak tartom a narratív identitás, általában véve az identitás, a biografikus szövegek és a kontextualizált szöveghasználat és értelmezés kérdésében.

Forráskritika

Az ebben a fejezetben összefoglalt szempontok egymás vonzataiként kerültek sorra, egymásból logikusan következtek. A forráskritika mindegyikhez külön-külön, valamint az összeshez egyszerre is csatlakozik. Az előző alfejezetben összefoglalt gondolatoknak is a következménye, a narratív szemlélethez és a kontextusok felvázolásához mintegy természetes következő gondolatként kapcsolódik. Mert a kontextusok tárgyalása, a narratív perspektíva értelmezése már egy forráskritikai lépésnek is számít.

Nem vagyok különösen jártas a történelem segédtudományaiban, ezért csak olyan mértékben foglalkozhatom ezzel a kérdéssel, amennyire lehetőségeim engedik. A történeti források kritikája (Bloch 1996, Gyáni 2007) és a néprajzi forráskritika (Szilágyi M. 1986, Szilágyi M. 2001) problémafelvetései alapján fogalmazom meg saját forráshasználatom problematikusságát. Munkám nem történettudományi munka, annak ellenére, hogy foglalkozik a kolozsvári munkásság történetével. A történeti források és a néprajzi források viszont egyaránt igényelnek némi kritikát. Mindkét forrástípust primer és szekunder forrásként is használtam.

Marc Bloch figyelmeztetett rá, hogy kétféle tanúbizonyosságokkal szembesül a kutató munkája során, a szándékos (történelemkönyvek, történelmi munkák) és nem szándékos (rendeletek, levelezések, használati tárgyak) tanúbizonyosságokkal. A legtöbb forrás nem azért született, hogy a kutatónak forrásként szolgáljon, hanem saját funkciójának felelt meg. A néprajzi gyűjtések, ez esetben a biografikus szövegek, élettörténetek már szándékos forrásokként, néprajzi anyagként születtek meg, a kutató explicit kérésére. Ha a

kritikai módszerekkel, a kétkedéssel racionálisan bánunk, akár szándékos, akár nem szándékos tanúbizonyságok esetében, a megismerés eszközei lesznek (Bloch 1996: 64). A munkássággal kapcsolatos források (történeti munkák, dokumentumgyűjtemények, sajtóanyag) különösen problematikusak, ha a szocialista korszak idején íródtak. A csalásnak, a hazugságnak, az elferdítéseknek, de csupán a túlzásoknak, a bizonyos „színben” történő feltüntetéseknél is sokszor dokumentumértéke lehet, ezért nem elég felfedni ezeket, hanem az okait is ki kell deríteni. A propaganda, a cenzúra is igen jelentős szerepet játszott az „elferdítésekben”, és ennek tudatában le lehet vonni a megfelelő következtetéseket (Bloch 1996: 77–79). A narratív perspektíva és a belőle fakadó intencionalitás segíthet ebben a művelésben.

A narratív perspektíva a történetírói nézőpont formáját veszi fel a történettudományi munkákban, a nézőpont létezése pedig szükségszerű és elkerülhetetlen. Ennek a nézőpontnak megfelelően azonban meg kell követelni azt, hogy a történész munkája megfeleljen a narratív igazságnak, tehát nem magának „az igazságnak”, hanem a narratív igazságnak: legyen valószerű, logikus, a narratív szabályoknak megfelelő (Gyáni 2003b). A történész a tényeket nem találja, hanem teremti a forrásadatokat szelektálása, kombinálása és a dekódolás együttes folyamataként. Már a legelső lépésben, a források felkeresésében is benne rejlik a konstrukció, a relativitás jellege. A posztmodern történetfelfogás szerint a világról való ismeretekhez csak közvetítés útján férhetünk hozzá, és az így megismerhető referenciális valóságról szerzett tudás konstruált jellegű, s a megismerés tartalmát maga a közlés módja és formája, a kommunikációs szituáció szabja meg, „mivel a történetírás formája és tartalma közt szoros összefüggés van” (Gyáni 2007: 189). Mindig csak egymással versengő elbeszélések vannak, amelyek arra várnak, hogy a történész kiválassza közülük azt, amelyiket a sajátjának fog vallani. A múlt soha nem férhető hozzá közvetlenül, hiszen a múlttól tanúskodó nyomok értelmezésre szorulnak, és ez az értelmező tevékenység teremti meg a koherenciát, amely értelmet ad az egésznek (Gyáni 2007: 206).

„A történeti kritika, amely megelégszik azzal, hogy a bizonyosságból csak a valószínű vagy a valószínűtlen jut neki, csak igen finom árnyalatokban különbözik az egyéb valóság-tudományok többségétől.” (Bloch 1996: 95) Blochnak ez a kijelentése „igen finoman” utal a többi tudomány forráshasználatára és kritikai szellemére. A néprajz és antropológia sem mentes ez alól a kritika alól, ugyanis a nem megfelelő kutatói hozzáállás, a sekélyes szakmai tudás kétes eredményekhez vezet. Sok esetben a kutató nem azt lát, amit kellene, hanem amit akar, tehát saját elképzeléseihez keresi az anyagot terepen, nem pedig a forrásokból, a megfigyelt jelenségekből vonja le a következtetéseit. Az egyedi esetből általánosítást csinál, normának tekinti, mert nincs elég anyaga, nem talált elég megfelelő adatközlőt stb. (Szilágyi M. 2001: 14–28). A néprajzosnak is számolnia kell azzal a ténnyel, hogy az adatközlői információ emberi alkotás, szöveg, tehát az elbeszélő személyiségének nagy hatása lesz az „előállított” forrásokra (Szilágyi M. 2001: 30). Tisztában kellene legyen azzal is, hogy ha történeti jelenségekre kíváncsi, akkor visszaemlékezéseket gyűjt fel, és a téma jellegének megfelelően kinek-kinek a kutatás menete közben kell rájönnie az

anyaggyűjtés legcélravezetőbb módjára és a forráskritika metodikájára is. Rendkívül fontos, hogy a forráskritika ne az egyénre irányuljon, hanem az adatra (Szilágyi M. 1986: 8).

A kutatás egészének a problematikus voltát is szem előtt kell tartani, hiszen a kutató szövegeket gyűjt, a szövegek pedig nem egyenlők azokkal a társadalmi tényekkel, amelyekről szólnak. Már a kutatói téma körülhatárolása, a szelekció is egy olyan aktus, amelyik a reprezentációk szintjére teszik át a hangsúlyt, mintsem a valóság hű leírására. Tárgyáról beszélve a szöveg birtokába veszi azt, körülhatárolja, felmutatja milyenségét, valósággal megalkotja avagy újraalkotja képét. Az olvasó ezt a reprezentációt kapja kézhez, egy olyan képet, amelyet valóságként csomagolnak, és legtöbbször akként is fogyasztanak. Pedig a kutatás, az elemzés tárgyának a megkonstruálása antropológiai probléma, egy tudatos kutatói magatartás kérdésfelvetése és problematizálása. Az antropológiát módszertanilag (és nemcsak) meghatározó terepmunka esetében is nyilvánvaló, hogy a sokáig érvényben lévő „be nem avatkozás” mítoszának az ellentéte áll közelebb a valósághoz, vagyis az „erőszakos” beavatkozás. Azt hittük, hogy a terepmunka során egy már meglévő társadalmi helyzetbe merülünk bele, de valójában a terepmunka ezt mindig újrakonstruálja magának, és ezzel együtt saját tárgyát is. Ezért indokoltabb egy tudatosan problematizáló kutatói attitűd, amely az önmagát kívülről való szemlélés kísérletét is magában hordozza, és ezt egy kevés egészséges öniróniával fűszerezi. (Kaschuba 2004: 168–182)

A fentiek fényében nem maradt más hátra, mint mind a történeti, mind a néprajzi forráskritika elveit kombinálva igyekezni az alapvető kritikai műveletek elvégzésére. Leglényegesebb a primer források összevetése más forrásokkal, ami jelen munka esetében magától adódóan bekövetkezik a források különbözősége folytán. Bloch szerint „szinte minden kritika mélyén összehasonlító munka áll” (Bloch 1996: 81). Egy további lépés ugyancsak ehhez kapcsolódik: a kontrollanyag gyűjtése. Nem feltétlenül más forrástípusnak a bevetése, hanem lehet ugyanazon típusbeli további, tágabb horizontú anyag gyűjtése. Jelen esetben ez nem egy vagy két, hanem több élettörténet gyűjtését jelentette, a sajtóanyag esetében több szakszervezeti lap archiválását, a történeti munkákat illetően pedig több szerzőnek az elemzéseit az illető időszakokkal és jelenséggel kapcsolatban.

Egy hasonlóan fontos lépés a már említett kontextusok megrajzolása. Marc Bloch is erre utal, amikor leleplezi a hamis okleveleket, hiszen elemzéssel, összehasonlítással, a datálás, az íráskép ellenőrzésével, azoknak az elemeknek az elemzésével, amire a tartalom utal, tulajdonképpen kontextualizálja a forrást, és így vonja le következtetéseit. Ezt csak úgy teheti meg, ha rendelkezik a megfelelő tudással, ismeri a szakterületeket, vagyis egy szakmai szűrőn keresztül képes elvégezni a kritikát. A néprajzi kritikában pedig tisztában kell lenni a gyűjtött szöveg „műfajiságával”, azaz a jellegével, céljával, „szerzőjével”, tehát ismét a kontextusok feltárása és az intenciók szem előtt tartása segíthet ki. Az élettörténetek megkonstruált és narratív jellege szerint lehet elvégezni a tartalmak elemzését, értelmezését. Mindkét tudomány esetében alapvető kritikai mozzanat a kontextusok felvázolása, a korabeli és az adott közösségre jellemző aspektusok tárgyalása, a kulturális minták, a társadalmi helyzet, a különböző ideológiák működésének számbavétele.

Nem kisebb fontossággal bír magának a gyűjtés és a kutatás céljának a megfogalmazása és tudatosítása. Tudomásul veszem, hogy a kutatásnak a tárgyát megkonstruálom, nem megfigyelem, és ekképpen rekonstrukciót, a munkásság csoportosulásainak a reprezentációit követem nyomon. Mivel azonban sem más történeti néprajzi vagy antropológiai munkák, sem a történettudományi munkák nem tesznek másként, az eredményeket ebben a szakmai közegben érvényesnek tekintem. A téma és a források kiválasztása, az elméleti és módszertani háttér meghatározása is önkényes lépés, ennek függvényében a kutatás saját narratív szabályainak kell megfeleljen. Az identitás amúgy is problémás területe miatt nem a történelmi szilárd „hitelesség” nyomon követését tekintem a feladatnak, hanem a munkásklubok csoportosulásainak jelentőségét, milyenségét a reprezentációk alapján. Mit jelentett az odatartozó egyénnek, mit jelentett a vezetőségnek, a politikumnak az általuk gyártott szövegek tükrében. Amúgy sincs lehetőségem minden egyes adatnak a kritikájára¹⁰, ezért a különböző források használatát és összevetését azért tartom szerencsésnek, mert egy alapvető kritikai mozzanatot mégiscsak képvisel, és magának a jelenségnek a léte, jelentősége, határai csak leellenőrizhetők. A különböző diskurzusok és szövegek közötti erőterben pedig ott konstituálódik maga a jelenség.

---

¹⁰ A forrásokhoz és szakirodalomhoz való viszonyulásom egyik kritikai mozzanata a *Szakirodalom és a Források* jegyzékének elkülönítése, mivel az utóbbi nemcsak magukat az alapvető forrásokat tartalmazza, hanem az olyan történeti vagy más műfajú munkákat is, amelyeknek a hasznosítása – a nyilvánvaló propagandaanyagok és ideologikus írások mellett – körültekintést igényel, inkább a retorikája hordoz mondanivalót, mintsem a benne foglalt eredmények.